

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Přírodovědecká fakulta
Katedra demografie a geodemografie

**VLIV ČESKOSLOVENSKÉ POPULAČNÍ POLITIKY
NA ÚROVEŇ PLODNOSTI V LETECH 1950-1965**

THE EFFECT OF POPULATION POLICY IN CZECHOSLOVAKIA
ON FERTILITY IN THE PERIOD OF 1950 TO 1965

Bakalářská práce

Jana Křest'ánová

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem závěrečnou práci zpracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité informační zdroje a literaturu. Tato práce ani její podstatná část nebyla předložena k získání jiného nebo stejného akademického titulu.

V Praze dne 20. 5. 2013

Podpis

Poděkování:

Ráda bych poděkovala vedoucí mé bakalářské práce RNDr. Jiřině Kocourkové, Ph.D. za její cenné komentáře a rady, které mi ochotně poskytla a také Mgr. Ivě Kohoutové za její ochotu a konstruktivní připomínky. V neposlední řadě děkuji své rodině a partnerovi za všeobecnou podporu.

Vliv československé populační politiky na úroveň plodnosti v letech 1950-1965

Abstrakt

Hlavním cílem této práce je popsat realizovaná opatření československé populační politiky v letech 1950-1965 a prozkoumat jejich vliv na plodnost a další složky populačního vývoje v jejím kontextu. Na základě poznatých zákonitostí vývoje plodnosti, potratovosti, sňatečnosti a rozvodovosti je v práci zhodnocena efektivnost populační politiky. Většina přijímaných opatření nebyla účinná, neboť jim nepředcházelo řešení problémů ovlivňujících celkové populační klima, mezi které patřila neuspokojivá úroveň bydlení, vysoká zaměstnanost žen, nízká úroveň znalosti a užívání moderních metod antikoncepce a nedostatečný rozvoj služeb. Největší vliv na plodnost žen mělo přijetí Zákona o umělém přerušení těhotenství, jehož následkem došlo k poklesu počtu narozených dětí. V letech 1963-1964 se na úroveň plodnosti projevil druhý výraznější zásah populační politiky, a to prostřednictvím slibu prodloužení mateřské dovolené. Plodnost se zvýšila, ale pouze krátkodobě. Celkový charakter populační politiky byl neúčinný.

Klíčová slova: populační politika, populační klima, plodnost, interrupční zákon, Československo

The effect of population policy in Czechoslovakia on fertility in the period of 1950 to 1965

Abstract

The main aim of this thesis is to describe the implemented measures of the population policy in Czechoslovakia between 1950 and 1965 and analyze their effect on fertility and on the other components of the population development in its context. The effectiveness of the population policy in this thesis is evaluated on the basis of identified patterns of development of fertility, abortion, marriages and divorce. Most of the adopted measures were not effective, because they had not been forestalled with any solutions to the problems such as unsatisfactory standards of living, high female employment, a lack of knowledge of the methods of modern contraception, and insufficient development of public services, which were completely affecting the population climate. The greatest impact on women's fertility was the approval of the abortion act, which resulted in decrease of number of births. The second significant intervention of population policy appears between 1963 and 1964 by pledging to prolong maternity leave. The fertility increased, but just for a short time. Overall character of the population policy was ineffective.

Keywords: Population Policy, Population Climate, Fertility, The Abortion Act, Czechoslovakia

OBSAH

Přehled použitých zkratk.....	6
Seznam obrázků	7
1 Úvod	8
1.1 Výzkumné otázky	8
1.2 Struktura práce	9
2 Politický a socioekonomický vývoj ve sledovaném období.....	10
3 Koncept populační politiky	13
3.1 Populační klima	14
3.2 Výzkumy a výběrová šetření v rámci populační politiky	15
4 Analýza plodnosti a dalších složek populačního vývoje v jejím kontextu.....	17
4.1 Zdroje dat.....	18
4.2 Metodika	19
4.3 Analýza plodnosti	21
4.4 Analýza potratovosti	31
4.5 Analýza sňatečnosti	34
4.6 Analýza rozvodovosti	35
5 Zhodnocení vlivu opatření populační politiky na vývoj plodnosti	38
5.1 Období 1950-1957: období poklesu plodnosti.....	39
5.2 Období 1958-1961: situace po zavedení interrupčního zákona	41
5.3 Období 1962-1965: příznivé populační klima?.....	43
6 Závěr	46
Seznam použité literatury.....	49
Seznam použitých datových zdrojů.....	54

PŘEHLED POUŽITÝCH ZKRATEK

ČSÚ	Český statistický úřad
HFD	Human Fertility Database
JZD	Jednotné zemědělské družstvo
KSČ	Komunistická strana Československa
PATFR	Parity and age adjusted fertility rate
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik
UPT	umělé přerušení těhotenství

SEZNAM OBRÁZKŮ

Obr. 1: Vývoj úhrnné plodnosti a průměrného věku matky na území ČR, 1950-1965.....	22
Obr. 2: Míry plodnosti podle věkových skupin matek v ‰ na území ČR, 1950-1965.....	23
Obr. 3: Vývoj úhrnné a konečné plodnosti na území ČR, 1950-1965	24
Obr. 4: Úhrnná plodnost podle pořadí narozeného dítěte (míry druhé kategorie) na území ČR, 1950-1965	24
Obr. 5: Průměrný věk matky podle pořadí narození dítěte na území ČR, 1950-1965	25
Obr. 6: Ukazatel úhrnné plodnosti podle pořadí očištěný od vlivu věkové a paritní struktury na území ČR, 1950-1965	26
Obr. 7: Pravděpodobnost zvětšování rodiny na území ČR, 1950-1965	26
Obr. 8: Struktura žen podle počtu dětí v ‰ na území ČR, 1950-1965	27
Obr. 9: Podíl živě narozených dětí v manželství v ‰ a vývoj úhrnné plodnosti na území ČR, 1951-1965.....	28
Obr. 10: Míry manželské a nemanželské plodnosti první kategorie v ‰ na území ČR, 1951-1965	28
Obr. 11: Míry manželské plodnosti podle věku ženy v ‰ na území ČR, 1951, 1958 a 1964	29
Obr. 12: Míry nemanželské plodnosti podle věku ženy ‰ na území ČR, 1951, 1958 a 1964 ...	30
Obr. 13: Meziporodní intervaly podle doby uplynulé od sňatku na území ČR, 1950-1965	30
Obr. 14: Vývoj předmanželských koncepcí v ‰ a podílu mimomanželských dětí v ‰ na území ČR, 1950-1965	31
Obr. 15: Porovnání vývoje úhrnné plodnosti a úhrnné umělé potratovosti na území ČR, 1958-1965	32
Obr. 16: Míry umělé potratovosti podle věkových skupin žen v ‰ na území ČR, 1958, 1961 a 1965.....	33
Obr. 17: Vývoj indexu UPT a indexu samovolné potratovosti na území ČR, 1958-1965	33
Obr. 18: Vývoj úhrnné sňatečnosti a úhrnné plodnosti na území ČR, 1950-1965.....	34
Obr. 19: Redukované míry sňatečnosti svobodných žen (míry druhé kategorie) v ‰ na území ČR, 1950, 1957 a 1964.....	35
Obr. 20: Redukované míry sňatečnosti svobodných mužů (míry druhé kategorie) v ‰ na území ČR, 1950, 1957 a 1964.....	35
Obr. 21: Vývoj úhrnné rozvodovosti a míry rozvodovosti manželství v ‰ na území ČR, 1950-1965	36
Obr. 22: Rozvodovost podle délky trvání manželství na území ČR, 1950, 1957 a 1964.....	37
Obr. 23: Struktura rozvodovosti podle počtu nezletilých dětí na území ČR, 1957-1965	37

Kapitola 1

Úvod

Populační politika je dodnes hojně diskutovaným tématem. Otázkami populačního vývoje se zabývali a stále zabývají jak odborníci, tak laická veřejnost. Dnes se však častěji než o populační politice hovoří o politice rodinné. Základní rozdíl mezi nimi spočívá v tom, že zatímco populační politika se zaměřuje na podporu porodnosti, úkolem rodinné politiky je zlepšování životních podmínek rodin (Kocourková, 2004).

Cíle populační politiky vychází ze zájmů státu, měly by ale respektovat také zájmy rodin. Otázkou zůstává, do jaké míry a zda vůbec má stát právo zasahovat do svobodného rozhodování rodičů o tom, kolik budou mít dětí, a v jakém rozsahu může výsledně populační politika ovlivnit reprodukční chování obyvatel. Vliv opatření populační politiky není měřitelný a přímo zjištěitelný, dá se ale odhadovat z celkového vývoje společnosti.

V Československu tvořila populační politika nedílnou součást politiky sociální. Po nástupu komunistické strany do čela státu v roce 1948 nastalo období budování socialistické společnosti. Stát se snažil centrálně řídit a plánovat život celé společnosti podle předem připravených a často subjektivních až demagogických představ a zájmů úzké skupiny stranické a státní sféry (Kučera, 1994, s. 59). Proklamovaná populační opatření zněla sice většinou slibně, ale jejich realizace často nebyla uskutečněna vůbec či v mnohem menší míře. Cílem následující práce je prozkoumat vliv realizovaných opatření československé populační politiky na plodnost a další složky populačního vývoje v českých zemích v letech 1950 až 1965 a zhodnotit efektivnost přijímaných opatření na základě poznatých zákonitostí vývoje plodnosti a její souvislosti s úrovní potratovosti, sňatečnosti a rozvodovosti.

1.1 Výzkumné otázky

Na začátku práce bylo zformulováno několik hypotéz ve formě výzkumných otázek, které se práce bude snažit prostřednictvím prostudovaného materiálu potvrdit, případně vyvrátit. Na základě povědomí o situaci v padesátých a šedesátých letech u nás byl koncipován předpoklad, že otázkám rodin v porovnání s cíli vlády v té době nebyla věnována výrazná pozornost. Základní otázkou celé práce je, jaká byla v průběhu zkoumaných let přijímána opatření a jaký vliv měla na vývoj plodnosti. Předpokládá se, že nejvýraznějším zásahem do populačního

vývoje bylo přijetí Zákona o umělém přerušení těhotenství v roce 1957. Za další klíčovou změnu se považuje dočasné zlepšení populačního klimatu na začátku šedesátých let. Otázkou je, čím byla tato změna způsobena a proč mělo zlepšení pouze krátkodobý charakter. Kromě toho je také zkoumáno, zda byla přijímána opatření, která neměla žádný vliv.

Odpovědi na výzkumné otázky jsou postupně odkrývány v průběhu práce a jsou shrnuty v jejím závěru.

1.2 Struktura práce

Text práce je rozdělen do šesti kapitol. První kapitola naznačuje cíl práce, vymezuje zkoumané období a výzkumné otázky, na něž tato práce hledá odpovědi. Druhá kapitola se snaží stručně postihnout politický, hospodářský a sociální vývoj, který představuje širší rámec zkoumaného období. Ve třetí kapitole je vysvětlen obsah pojmu populační politika a s tím související termín populační klima. Dále se snaží kapitola podat informace k uskutečněným výzkumům, které představují cenný materiál pro utvoření představy o tehdejším populačním klimatu. Následující čtvrtá kapitola se věnuje samotné analýze vývoje zkoumaných demografických procesů v letech 1950-1965. Nejprve se zabývá použitými zdroji dat a metodikou výpočtů. Hlavní důraz v analýze je kladen na vývoj plodnosti. Další zkoumané složky vývoje, kterými jsou potratovost, sňatečnost a rozvodovost, jsou analyzovány spíše pro doplnění představy o celkovém charakteru demografického vývoje. Předposlední kapitola mapuje vliv opatření československé populační politiky na populační vývoj a doplňuje je o výsledky realizovaných výzkumů v té době. Závěr celé práce shrnuje zjištěné poznatky.

Kapitola 2

Politický a socioekonomický vývoj ve sledovaném období

Při posuzování vlivu populačních opatření na vývoj obyvatelstva je třeba vyjít z širšího rámce tehdejší politické, hospodářské a sociální situace, neboť populační vývoj nelze zcela vytrhnout z kontextu společenských podmínek.

Padesátá léta v Československu byla obdobím sovětizace a největších represí tehdejšího režimu. Po komunistickém převratu v únoru 1948 se režim během krátké doby změnil v diktaturu. Ostatní dosud samostatně existující politické strany se staly již jen podřízenými jednotkami vůdčí komunistické strany (Pokorný, 1994, s. 30). Zpočátku ale většina obyvatel volila komunistickou stranu dobrovolně a plně věřila jejím slibům, k čemuž přispělo zejména osvobození Československa sovětskou armádou a přežívající traumata z hospodářské krize ze třicátých let a Mnichovské dohody z roku 1938 (Kučera, 1994, s. 53).

Charakteristickým znakem padesátých let byly politické procesy. Nejznámějším soudním řízením se stal v roce 1950 vykonstruovaný proces s Miladou Horákovou obviněné z velezrady, která byla téhož roku popravena. Procesy probíhaly také s církevními hodnostáři, věřícími, nakonec ale i se samotnými komunisty, aby se ukázalo, že nepřátele režimu lze hledat také ve vlastních řadách (Pokorný, 1994, s. 31).

Probíhalo znárodňování soukromého vlastnictví a podnikání. Hospodářství bylo řízeno centrálně komunistickou stranou. Vytvořily se pětileté plány hospodářského a sociálního vývoje, tzv. pětiletky. Důraz se kladl především na těžké strojírenství, zbrojní výrobu a hutnictví. Zpočátku vývoj hospodářství probíhal napohled úspěšně. Československo bylo v sovětských plánech pojato jako strojírenská velmoc. Restrukturalizace československého hospodářství však znamenala katastrofu (Tůma, 2003, s. 31). Spotřební průmysl trpěl nedostatkem výrobních zdrojů. V zemědělství probíhala násilná kolektivizace půdy, vznikala zemědělská družstva a jeho celková úroveň se zhoršila. Místo na vyspělé země západní Evropy se Československo muselo orientovat výhradně na východ, a stalo se tak politicky a ekonomicky závislé na SSSR (Pokorný, 1994, s. 32).

V roce 1953 došlo ke zhroucení československé ekonomiky. Téhož roku uskutečněna měnová reforma, prostřednictvím které chtěl stát řešit hospodářské potíže (Kašpar a Kašpar, 1993, s. 112). Reforma znehodnotila úspory a následně snížila životní úroveň, zvláště rodin a seniorů (Pokorný, 1994, s. 33). Vyvolala stávky dělnictva a první krizi systému. Zrušilo se

přídělové zásobování (lístkový systém), které spočívalo v nákupu zboží za přidělované lístky. Byly nasazeny vysoké volné ceny potravin, které se však v průběhu dalších let snižovaly. Průměrné mzdy rostly ale pomalu (Kučera, 1994, s. 56).

Roku 1953 zemřel generální tajemník SSSR J. V. Stalin a krátce po něm československý prezident K. Gottwald. Mnozí tyto události chápali jako možnost k přehodnocení politiky, k čemuž nedošlo, pouze byla na čas zastavena násilná kolektivizace. V roce 1956 zkritizoval sovětský politik N. Chruščov Stalinův „kult osobnosti“ a podnítil tím ke kritickému uvažování a k aktivizaci československé veřejnosti. Ale oproti Polsku nebo Maďarsku, kde se po projevu Chruščova dostaly komunistické režimy na pokraj kolapsu, působilo Československo jako důležitý stabilní prvek pro SSSR, protože se KSČ podařilo udržet kontrolu nad veřejným míněním a vzhledem k relativně stabilní ekonomické situaci neměli lidé velkou potřebu změny (Tůma, 2003, s. 27). Za působení československého prezidenta A. Novotného vznikla v roce 1960 nová ústava, která potvrdila přítomnost totalitní moci ve státě a oficiálně prohlásila marxismus-leninismus za státní ideologii. Na důkaz dokončení výstavby základů socialismu se změnil název z původní Československé republiky na Československou socialistickou republiku (Pokorný, 1994, s. 34).

Šedesátá léta znamenala uvolnění režimu a krizi politického systému. Rostl vliv západního spotřebního průmyslu a kultury, jejichž přitažlivosti nedokázal režim čelit (Tůma, 2003, s. 32). V letech 1962-1965 došlo v hospodářství k zhroucení další pětiletky a k ekonomické stagnaci. Proto se na veřejnosti objevily návrhy přeorientovat se na plánované tržní hospodářství, které by přineslo jednotlivým podnikům více samostatnosti. Tyto navrhované změny se však neuvedly v praxi z důvodu obav komunistické strany, že by došlo k ohrožení dosavadních praktik mocenského monopolu (Kaplan, 2008, s. 591). Další vývoj byl ve znamení Pražského jara, sovětské intervence a následného období tzv. normalizace.

Politický a hospodářský vývoj úzce ovlivňoval úroveň bydlení, vybavenost domácností a vysokou zaměstnanost žen, což mělo také vliv na životní úroveň obyvatelstva (Kučera, 1994, s. 56). Tyto přeměny se nutně projevíly ve změnách uvnitř rodiny a v jejich způsobu života (Bartošová, 1979, s. 65).

Bytová výstavba byla v nedostačujícím stavu. Na začátku padesátých let byla na nízké úrovni z důvodu subjektivních dojmů vlády o dostatku bytů v pohraničí. Sliby komunistické strany vyřešit problém do roku 1970 zůstaly nenaplněny, počty bytů začaly mírně vzrůstat až v sedmdesátých letech. Nedostatek bytů trápil především mladá manželství (Kučera, 1994, s. 65). Jejich odpovědí na tuto situaci byl pokles realizované plodnosti (Bartošová, 1979, s. 35). Nucené společné bydlení v bytech rodičů vedlo také mnohdy ke snížení stability manželství mladých rodin a k větší rozvodovosti (Kučera, 1994, s. 66).

Od začátku padesátých let byl vyvíjen tlak ze strany státu na odchod matek z rodin do zaměstnání a na institucionální výchovu dětí (Freiová, 1998, s. 11). Vysoká zaměstnanost žen byla režimem obhajována jako cesta k jejich ekonomické nezávislosti a seberealizaci. Ve skutečnosti byly ženy nuceny nastoupit do zaměstnání kvůli sociální situaci ve své rodině (Kučera, 1994, s. 64). S potřebou ženských pracovních sil souvisela výstavba jeslí, mateřských škol a školních družin, jejichž počet však byl nedostatečný. Podmínkou přijetí dítěte do těchto zařízení byl pracovní poměr matky (Bartošová, 1979, s. 26). Ženy v domácnosti a ženy

v menších obcích nemohly zařízení využívat (Kučera, 1994, s. 63). V šedesátých letech se začaly objevovat studie s cílem prokázat negativní následky ústavní výchovy. Začalo se mluvit o deprivaci dětí nedostatkem lásky. Systém kolektivní výchovy ale zpochybněn nebyl, pouze se doporučovalo vyvážit deprivaci dětí harmonickým rodinným prostředím (Freiová, 1998, s. 12).

Zastávání role matky a současně role pracovnice vedlo pro svou vysokou náročnost k tomu, že ženy začaly častěji omezovat počet dětí na jedno, nejvýše dvě. Politika vysoké zaměstnanosti žen tak měla zjevné depopulační účinky (Kučera, 1994, s. 63).

Kapitola 3

Koncept populační politiky

Mnohojazyčný demografický slovník (Pavlík, Kalibová, 2005, s. 115) charakterizuje populační politiku jako řadu opatření přijatých s cílem působit na populační vývoj. Tradičně se považuje za součást politiky sociální, někteří autoři ji ale ztotožňují s politikou rodinnou (Bartoňová, 2008, s. 11). Populační politika je řízena právními a mimoprávními normami. Její opatření mají usměrnit populační vývoj ve smyslu cílů určité vládní moci (Roubíček, 1966, s. 14) a týkají se celé společnosti, kde zvláštní místo zaujímají staří občané, lidé důchodového věku, ženy a matky (Bartoňová, 2008, s. 11).

Na populační politiku lze nahlížet dvojí optikou. Širší pohled pod tento koncept zahrnuje veškerá opatření, která mají nějaký vliv na populační vývoj. Patří sem i účelné zvyšování životní úrovně, zlepšení pracovních podmínek či životního prostředí (Kalibová, 1997, s. 43). Z užšího hlediska představuje populační politika opatření přijatá výhradně za účelem působení na populační reprodukci, rozmístění obyvatelstva a migraci (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 630). V této práci bude pojímána populační politika spíše z druhého zmíněného pohledu. V odborné literatuře se lze setkat i s rozlišením populační politiky na populacionistickou či pronatalitní, která se snaží zvětšit míru populace, eventuálně omezit populační pokles, a na politiku omezování počtu narozených dětí neboli politiku antinatalitní, která se snaží snížit populační růst a počet narozených (Pavlík, Kalibová, 2005, s. 115).

Jeden z hlavních problémů populační politiky je fakt, že zájmy společnosti se nemusí vždy shodovat se zájmy jednotlivých rodin. Stát by si měl ale uvědomit, že nelze porušovat právo rodičů mít tolik dětí, kolik jich chtějí (Kalibová, 1997, s. 43). Přesto tomu mnohdy tak nebývá a často lidé, kteří mají velký počet dětí, bývají označováni za neodpovědné vůči společnosti (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 632).

Československá populační politika byla formována pronatalitně a jejím záměrem bylo zvyšování porodnosti a umožnění rychlého populačního růstu. Hlavní motivací přijímaných opatření byl (často na úkor zájmů rodin) politický a ekonomický profit státu (Kučera, 1994, s. 61). Na obyvatelstvo bylo nahlíženo jako na přirozený zdroj pracovních sil na straně jedné a jako na okruh potenciálních spotřebitelů na straně druhé. (Roubíček, 1966, s. 14). Populační politika byla koncipována jako aspekt celkové sociální politiky, realizované nejen státními orgány, ale také například odborovým hnutím nebo svazem žen (Kučera, 1994, s. 59).

Cíle československé populační politiky byly určeny základními cíli socialistického systému, mezi které náležela oficiálně propagovaná všestranná péče o člověka a zvyšování jeho životní úrovně (Roubíček, 1966, s. 15). Nástroje k dosažení cílů populační politiky lze rozdělit na přímé (například placená mateřská dovolená) a nepřímé (novomanželské půjčky či sociální dávky). Častěji se realizovala nepřímá opatření (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 632).

3.1 Populační klima

Opatření populační politiky ovlivňuje spolu s celkovým společenským vývojem populační klima. Žádná populační opatření se nemohou úspěšně prosadit, pokud na populační klima působí rušivé elementy, jakými byla ve zkoumaném období nízká úroveň bydlení, vysoká zaměstnanost žen nebo cenová opatření po měnové reformě (Šubrtová, 2006, s. 217).

Podle Bartošové (1976, s. 3) je populační klima souhrnem faktorů, které podle mínění veřejnosti či vybraných skupin obyvatelstva mají kladný nebo záporný vliv na populační vývoj, zejména na vývoj porodnosti. Dalo by se říct, že celkový charakter populačního klimatu výsledně určuje počet narozených dětí (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 643). Populační klima v sobě kromě plodnosti zahrnuje procesy vytváření a rozpadávání rodin, potratovost, ale také úmrtnost jako projev zdravotního stavu obyvatelstva (Kučera, 1994, s. 58).

V této práci se dále objevují spojení *příznivé populační klima* a *nepříznivé populační klima*, která by byla vhodná vysvětlit. Pod příznivým populačním klimatem je rozuměn v práci takový stav ve společenské atmosféře, který je nakloněn zájmům rodin v podobě nějakých výhod, politická a hospodářská situace je více stabilizována a rodiny se nezmítají v existenční krizi. V první polovině šedesátých let se dá hovořit o krátkodobém příznivém populačním klimatu, které bylo navozeno především slíbením prodloužení mateřské dovolené (Bartošová, 1979, s. 48). Nebyly však vyřešeny problémy, se kterými se rodiny potýkaly, proto by se o příznivosti populačního klimatu dalo diskutovat. Nepříznivé populační klima je naopak pojímáno autorkou textu jako takový stav ve společnosti, který je zmítán změnami v politické sféře, opatření zvýhodňující rodiny s dětmi jsou nedostatečná či žádná a je zpochybněn celý smysl instituce manželství a rodiny jako takové.

V padesátých letech nebylo populační klima příznivé. Lidé reagovali na politickou situaci a interrupční zákon poklesem plodnosti a nárůstem počtu interrupcí (Kučera, 1994, s. 127). Pouze v letech 1963-1964 se populační klima krátkodobě zlepšilo, jinak zůstávalo až do 70. let nepříznivé. Na atmosféru ve společnosti působilo také zhoršující se životní prostředí, pokles pracovní morálky, degradace významu vzdělání a kultury (Šubrtová, 2006, s. 221).

Příznivost populačního klimatu nelze kvantifikovat, pouze je do jisté míry zjištělná v chování a názorech lidí (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 646). V druhé polovině padesátých let KSČ kriticky přehodnocovala svou dosavadní politiku a uvolnila se pro studium populačního klimatu a podmínek pracujících žen prostřednictvím průzkumů. Výsledky těchto průzkumů ovlivňovaly další rozhodování o společenské pomoci rodinám s dětmi (Bartošová, 1979, s. 32).

3.2 Výzkumy a výběrová šetření v rámci populační politiky

Výzkumy k populační politice prováděné v Československu od roku 1956 přinesly poznatky o populačním klimatu. Jejich výsledky nejsou vzájemně dobře srovnatelné. Každý průzkum měl totiž různě vymezený soubor respondentů, různě formulované otázky a nestejnou metodiku. Všechny ale prokazovaly přetrvávající trend nízké úrovně moderní antikoncepce a růst plánování velikosti rodiny (Kučera, 1994, s. 128). Výzkumy obsahovaly otázky týkající se počtu dětí. Ve všech se projevila tendence; nejmenší průměrný počet byl u chtěných dětí, další byl plánovaný počet dětí a největší byl ideální počet dětí (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 646).

Výzkumy vznikaly pod vedením tehdejšího Státního statistického úřadu (Bartošová, 1979, s. 44). Hlavní důraz se kladl na prosté zjištění populačních názorů obyvatelstva než na konkrétní využití těchto dat v populační politice. Výsledky průzkumů však dobře posloužily jako podklady pro vypracování odhadu budoucího vývoje obyvatelstva (Kučera, 1959, s. 164).

V roce 1956 byl proveden první výzkum o otázkách rodičovství *Výzkum o rodičovství*, který probíhal na celém území Československa a byl zaměřen na vdané ženy ve věku 20-39 let (Bartošová, 1976, s. 10). Jeho cílem bylo zjistit názory na antikoncepci, změny v plánování velikosti rodiny, ale také pracovní podmínky žen a jejich spokojenost s prací. Další otázky se týkaly postojů k potratům, neboť výzkum probíhal v době příprav zákona o legalizaci UPT. Ukázalo se, že existují rozdíly v plánování počtu dětí mezi českými a slovenskými kraji a také mezi profesními skupinami. V celkovém průměru tohoto výzkumu vycházelo, že žena chtěla mít 2,31 dětí (Kučera, 1959, s. 164).

Následovalo velké množství výzkumů, výběrových šetření a anket zaměřených na plánování rodičovství, zaměstnanost žen, situaci v bydlení, představy lidí o manželství či postoje k interrupcím (Bartošová, 1976). Z celé řady provedených průzkumů jich bylo vybráno několik, jejichž zaměření a výsledky byly nějakým způsobem pro tuto práci zajímavé:

V roce 1959 proběhlo celoplošné šetření *Průzkum manželství, antikoncepce a potratů*, který obsahoval čtyři oddíly otázek zaměřené na charakter souboru, manželství a plánování rodiny, antikoncepci a potraty (Srb, Kučera a Vysušilová, 1961, s. 47). Průzkum zjišťoval názory na legalizaci potratů, zda měl Zákon o umělém přerušení těhotenství vliv na manželské vztahy, jestli poslední těhotenství bylo chtěné nebo zda ženy považují své manželství za šťastné (Bartošová, 1976, s. 11). Z výzkumu mimo jiné vyplynulo, že velká část žen si myslí, že do velikosti rodiny nemá stát zasahovat (Srb, Kučera a Vysušilová, 1961, s. 141).

Posledním velkým výzkumem probíhajícím v celém Československu do roku 1965 byl v roce 1961 výzkum *Vdaná žena v rodině a v zaměstnání*. Úkolem tohoto výzkumu bylo zjistit postavení ženy ve společnosti, pracovní podmínky žen a vztahy mezi zaměstnáním vdané ženy a jejím rodinným životem. Dále se zkoumaly názory na důvody nepříznivého populačního vývoje (Prokopec, 1963a, s. 17).

Kromě výzkumů probíhajících na celém území byla do práce zařazena některá výběrová šetření prováděná na menším vzorku populace. V roce 1962 proběhl *Průzkum o mateřské dovolené*. Smyslem šetření bylo vyzkoumat některé otázky k návrhu na prodlouženou mateřskou dovolenou, která byla projednána na XI. sjezdu KSČ. Zjišťovalo se, kolik žen dosud žádalo o neplacené volno po skončení mateřské dovolené a proč. Z výsledků vyplynulo, že

nejčastějším důvodem setrvávání ženy doma i po skončení mateřské dovolené byla ta skutečnost, že o dítě neměl v čase zaměstnání ženy kdo pečovat (Prokopec, 1963b, s. 349-351).

V roce 1964 proběhl *Informační průzkum o prodloužené mateřské dovolené ve vybraných okresech* na vzorku 570 žen. Ženy odpovídaly, zda mají v úmyslu požádat o prodlouženou neplacenou dovolenou a z jakých důvodů (Bartošová, 1976, s. 27). Prodloužení plánovalo 50,5 % dotázaných žen. Hlavním důvodem zájmu o prodloužení byla opět skutečnost, že se o dítě neměl kdo starat. Druhým nejčastějším důvodem byl nedostatek míst v jeslích (Wynnyczuk, 1964, s. 352-354).

V roce 1964 byl realizován *Dotazník pro předsedy interrupčních komisí*, jehož smyslem bylo získat představu o zkušenostech předsedů a jejich názorech na prováděcí praxi zákona. Většina dotazovaných se zákonem souhlasila, někteří by však zavedli přísnější opatření, jako například zákaz interrupcí ženám, které ještě nerodily (Prokopec, 1964, s. 242-244). Šetření mimo jiné potvrdilo, že interrupční komise nemohou řešit problémy, kvůli kterým ženy podstupují interrupci (Bartošová, 1976, s. 30).

V souvislosti se zvýšením porodnosti byl uskutečněn v roce 1964 *Výzkum třetích a čtvrtých dětí narozených v roce 1964*. Autoři výzkumu se snažili zjistit, zda ve srovnání s předchozími výzkumy došlo k navýšení rozsahu plánování třetích a čtvrtých dětí a zda k vzestupu narozených těchto pořadí došlo vlivem jejich častějšího plánování nebo chtění. Ukázalo se, že mezi dětmi třetího a čtvrtého pořadí bylo velké procento nechtěných těhotenství. K důvodům, proč ženy přesto nešly na potrat, patřilo smíření se s nechtěným těhotenstvím, důvody zdravotní nebo strach ze zákroku. (Kučera, 1965, s. 322-323).

Výše uvedené průzkumy byly důležitou součástí československé populační politiky. Jejich detailnější výsledky budou více zmiňovány v páté kapitole.

Kapitola 4

Analýza plodnosti a dalších složek populačního vývoje v jejím kontextu

Tato kapitola je věnována především popisu vývoje úrovně plodnosti, kterou však nelze zcela vytrhnout z kontextu ostatních složek vývoje. Úroveň plodnosti může ovlivňovat především vývoj potratovosti, sňatečnosti a částečně také rozvodovosti, proto byly tyto složky pro ucelenější představu vývoje plodnosti zahrnuty do analýzy taktéž.

Při analýze zkoumaných procesů je důležité brát v potaz změny při sběru a ve způsobu zpracování dat, neboť mohou být příčinou některého z náhlých výkyvů. Následující informace byly převzaty z předmluv k *Pohybu obyvatelstva v republice Československé* (od roku 1960 v *Československé socialistické republice*) v letech 1950-1965:

V roce 1950 došlo k úpravě způsobu hlášení narozených dětí. „Hlášení narození dítěte“ za každé živé a mrtvé dítě muselo být vyhotoveno pro národní výbor pověřený vedením matrik a pro okresní národní výbor v okrese narození dítěte. Při porodu doma byla matka povinna nahlásit narození dítěte do 7 dnů, resp. tehdy, až toho byla schopna. Oproti předchozím rokům došlo ke zpřesnění sběru dat zejména za mrtvě narozené. Zkvalitněním statistiky se očekávalo zvýšení počtu narozených, k čemuž došlo jen nepatrně. Další změna tohoto roku se týkala rozvodů. Byl právně upraven způsob ukončení manželství pouze rozvodem (dříve byla možná i rozluka). Ačkoliv myšlenkou zákona bylo upevnit manželský svazek, začalo docházet k dalšímu růstu rozvodovosti (Fajfr, Kozák, 1955).

V roce 1953 se nově definovaly pojmy živé a mrtvé narozeného dítěte. Do tohoto roku platila definice, která za živé narozené dítě považovala každý plod jevící známky života bez ohledu na délku těhotenství. Nová definice uvažovala porod jako ukončení těhotenství po 28 týdnech, když se narodilo dítě delší než 35 cm a těžší než 1000 g. Pokud nebylo dosaženo ani jednoho ze znaků a plod nepřežil prvních 24 hodin, šlo o potrat. Na skutečně živě narozené měla změna definice velmi malý vliv (do 1000 g se narodilo živě v roce 1953 pouze 661 dětí). Úbytek narozených v roce 1953 zapříčinily tedy spíše jiné faktory. Nová definice ovlivnila ale pokles počtu mrtvě narozených (Fajfr, Kozák, 1957).

Na počtech narozených se výrazně projevilo přijetí Zákona o umělém přerušení těhotenství v roce 1957 (Fajfr, Kozák, 1961). O jeho vlivu na úroveň plodnosti bude podrobněji pojednávat pátá kapitola.

Poslední rok ze sledovaného období, tedy roku 1965, došlo k pozměnění definice živě a mrtvě narozeného dítěte na mezinárodně doporučenou verzi. Za živě narozené dítě se začal považovat plod, který po vypuzení nebo vynětí z těla matčina (bez ohledu na délku těhotenství) dýchal nebo projevoval známky života, i když pupečník nebyl přerušen nebo placenta nebyla porozena. Ostatní narození se považovali za mrtvé plody (Ullmann, 1968).

Z výše uvedeného lze vyvodit, že kolísavost zkoumaných demografických složek nebyla příliš zapříčiněna změnami ve sběru a zpracování dat. Jednalo se spíše o skutečné výkyvy způsobené vnějšími událostmi a proměnami v reprodukčním chování lidí.

4.1 Zdroje dat

Hlavními zdroji dat pro tuto práci byla pramenná díla *Pohyb obyvatelstva v republice Československé v letech 1950-1959*, od roku 1960 *Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice* (ČSÚ, 2013), která zpřístupňuje Český statistický úřad na svých internetových stránkách. Jedná se o ručně konvertované údaje dobových tištěných publikací do elektronické podoby. Jsou publikovány pouze za území České republiky, nikoliv za celé Československo. Z pramenných děl byla použita data zejména pro analýzu plodnosti. Údaje za živě narozené děti podle pořadí, legitimacy a věku matky se začaly publikovat až od roku 1959. Metodicky správnější by samozřejmě bylo mít data utříděna pouze za živě narozené. Vzhledem k tomu, že není toto třídění k dispozici za celé zkoumané období a cílem této práce je prozkoumat vliv populačních opatření na realizovanou plodnost žen, jsou, vyjma úhrnné plodnosti bez ohledu na pořadí, veškerá data vypočtena za všechny narozené.

Informace o početní a věkové struktuře, souhrnných datech a analytických údajích byly čerpány z *Pohybu obyvatelstva v Českých zemích 1785 až 2011, absolutní údaje* (ČSÚ, 2012a) a *Pohybu obyvatelstva v Českých zemích 1920 až 2011, analytické údaje* (ČSÚ, 2012b). Údaje za úhrnnou sňatečnost byly převzaty z knižní publikace *Rodina, partnerství a demografické stárnutí* (Rychtaříková, Kuchařová, 2008, s. 41).

Další důležité informace poskytla *Demografická příručka 2011* (ČSÚ, 2012c), ze které byly využity počty vdaných a nevdaných žen. Tato data byla publikována ke koncovému stavu od roku 1950. Průměrem předcházejícího a koncového stavu byly zjištěny střední stavy. Tímto způsobem nebylo možné vypočítat střední stav k roku 1950, proto jsou data za manželskou a mimomanželskou plodnost konstruována od roku 1951. K analýze rozvodovosti byla z příručky čerpána data o rozvodech podle počtu nezletilých dětí z rozvedených manželství (dostupná až od roku 1957). Pro analýzu potratovosti se stala doplňujícím pramenem publikace *Vývoj potratovosti v České republice*, která se stala zdrojem údajů o potratech podle druhu potratu (ČSÚ, 2004).

Kromě databáze ČSÚ posloužila pro účely analýzy Human Fertility Database. Tabulka *Completed cohort fertility and completed cohort fertility by age 40* (HFD, 2013a) poskytla údaje ke konečné plodnosti na českém území pro generace 1935-1939. Pro analýzu plodnosti podle pořadí narozeného dítěte byla z databáze využita data z tabulky *Parity- and age-adjusted total fertility rate* (HFD, 2013b).

4.2 Metodika

Analýza zkoumaných demografických procesů byla vypočtena na základě vzorečků převzatých zejména ze Základů demografie (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986) a Úvodu do demografie (Kalibová, 1997).

Základním důležitým ukazatelem, který byl v práci použit, je úhrnná plodnost (*úp*) definovaná následujícím vzorcem:

$$\text{úp} = \sum_{x=15}^{49} f_x = \sum_{x=15}^{49} \frac{N_x^v}{p_x^{\text{ženy}}},$$

kde f_x jsou specifické míry plodnosti žen ve fertilním věku (15-49 let), které vyjadřují poměr počtu narozených (většinou živě narozených) ke střednímu stavu žen (Kalibová, 1997, s. 28).

Úhrnná plodnost měří intenzitu plodnosti ve fiktivní generaci. Pro výpočet plodnosti v reálných generacích se užívá ukazatele konečné plodnosti, který je součtem měr plodnosti podle věku v longitudinálním pohledu. Vyjadřuje průměrný počet živě narozených dětí dané generace žen za neexistence úmrtnosti žen během jejich reprodukčního věku (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 296). V této práci byla použita data ke konečné plodnosti převzatá z HFD, která jsou publikována od generace žen narozených v roce 1935.

Při analyzování plodnosti podle legitimacy narozeného dítěte byly vypočteny míry manželské (f_x^m), resp. nemanželské (f_x^n) plodnosti:

$$f_x^m = \frac{N_x^m}{p_x^{\text{vdané}}},$$

$$f_x^n = \frac{N_x^n}{p_x^{\text{nevdané}}},$$

kteřé jsou dány poměrem počtu manželsky (N_x^m), resp. nemanželsky (N_x^n) živě narozených dětí a středního stavu vdáných, resp. nevdaných žen v reprodukčním věku (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 290). Míry manželské a nemanželské plodnosti byly také analyzovány podle věkových skupin žen.

Rozložení porodů v manželství bylo zkoumáno pomocí meziporodních intervalů vypočtených jako rozdíl průměrné doby uplynulé od sňatku do narození dítěte x -tého a $x+1$ -tého pořadí. Při analýze manželské plodnosti byly také zkoumány předmanželské koncepce vyjadřující podíl narozených dětí v manželství prvního pořadí do osmého měsíce od svatby ze všech manželsky narozených prvního pořadí.

Za použití specifických měr plodnosti bez ohledu na pořadí narozeného dítěte byl zkonstruován průměrný věk matky při narození dítěte (Váňo, Jurčová a Mészáros, 2003, s. 46) :

$$xf = \frac{\sum x_s \times f_x}{\sum f_x},$$

kde x_s je střed věkového intervalu. Ukazatel charakterizuje také průměrnou délku ženské generace (Pavlík, Kalibová, 2005, s. 100).

Dále byly vypočteny specifické plodnosti podle pořadí. Ukazatel úhrnné plodnosti je ale výrazně ovlivněn výkyvy ve věkové struktuře a rozdělením žen podle počtu porodů (neboli

podle parity). Odstranění těchto vlivů lze dosáhnout prostřednictvím ukazatele očištěného od vlivu věkové a paritní struktury PATFR (*Parity and age adjusted total fertility rate*), který se vztahuje vždy pouze ke skupině žen, které mohou mít dítě daného pořadí. Vychází z tabulek plodnosti a je vyjádřen následujícím vzorcem:

$$\text{PATFR}_i = \frac{\sum_{x_{\min}}^{x_{\max}} b_i(x)}{10000},$$

kde x_{\min} jsou počítány od 12 let ženy a x_{\max} se pohybují v intervalu 44-55+ let (záleží na dostupnosti dat), $b_i(x)$ vyjadřují tabulkový počet narozených daného pořadí a 10000 je výchozí tabulkový počet žen (Human Fertility Database, 2012, s. 44-52).

Na základě převzatých dat PATFR byly zkonstruovány ukazatele pravděpodobnosti zvětšování rodiny a struktury žen podle počtu dětí. Pravděpodobnost zvětšování rodiny je vyjádřena vztahem:

$$a_i = \frac{\text{PATFR}^{(i+1)}}{\text{PATFR}^i},$$

kde a_i znamená pravděpodobnost pro ženu, která má i dětí, mít $i+1$ dítě, přičemž a_i je složena z jednotlivých pravděpodobností pro dané pořadí, například:

$$a_0 = \text{PATFR}^1$$

$$a_1 = \text{PATFR}^2 / \text{PATFR}^1,$$

kde a_0 představuje pravděpodobnost bezdětné ženy mít první dítě a a_1 pravděpodobnost ženy s jedním dítětem mít druhé dítě (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 316). Struktura žen podle počtu dětí byla spočtena na základě vztahu:

$$i \text{ dětí} = \text{PATFR}^i - \text{PATFR}^{i+1},$$

ze kterého je vyjádřena struktura plodnosti podle pořadí v daném roce.

Při analýze potratovosti byl použit ukazatel úhrnné potratovosti (*úpo*):

$$\text{úpo} = \sum_{x=15}^{49} \text{po}_x = \sum_{x=15}^{49} \frac{A_x}{P_x^{\text{ženy}}}$$

zkonstruované jako úhrn měr potratovosti (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 337). Míry umělé potratovosti podle věku žen byly zkonstruovány jako počty interrupcí vztahené k ženám v dané věkové kategorii. Doplnujícím pohledem na intenzitu potratovosti se staly indexy potratovosti definované poměrem počtu potratů na 100 živě narozených, které byly specifikované podle druhu potratu. Index umělé potratovosti (*ipo^u*) lze vyjádřit jako:

$$\text{ipo}^u = \frac{A^u}{N^v} \times 100,$$

kde A^u představují počty umělých přerušování těhotenství a N^v počty živě narozených (Kalibová, 1997, s. 30). Obdobně byl zkonstruován index samovolné potratovosti (*ipo^s*).

Proces sňatečnosti byl analyzován pomocí ukazatele úhrnné sňatečnosti ($ú_s$):

$$ú_s = \sum_{x=16}^{49} rs_x^s$$

vyjadřující průměrný počet prvních sňatků (redukované míry sňatečnosti svobodných rs^s), které by do 50 let uzavřel jeden muž nebo jedna žena za předpokladu neměnné sňatečnosti a nulové úmrtnosti (Váňo, Jurčová a Mészáros, 2003, s. 39). Redukované míry sňatečnosti svobodných mužů a žen (rs_x^s) jsou vyjádřeny poměrem sňatků svobodných (S_x^s) ve věku x ke střednímu stavu celé populace podle pohlaví bez rozdílu rodinného stavu (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 253):

$$rs_x^s = \frac{S_x^s}{P_x}$$

Posledním zkoumaným demografickým procesem byla rozvodovost, u které byla vypočtena míra rozvodovosti manželství (mrm):

$$mrm = \frac{R}{P_{15-49}^{\text{vdané ženy}}} \times 1000,$$

jež byla definovaná poměrem rozvodů k počtu vdaných žen (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 273). Vzhledem k tomu, že třídění dat za vdané ženy je dostupné ve zkoumaném období pouze za ženy v reprodukčním věku, nebyla míra vztažena ke všem vdaným ženám, ale pouze k vdaným ženám ve věku 15-49 let (od roku 1951).

Jaký podíl manželství skončilo rozvodem, vyjadřuje úhrnná rozvodovost ($úro$), jejíž hodnoty byly převzaty z *Pohybu obyvatelstva v Českých zemích 1920 až 2011, analytické údaje* (ČSÚ, 2012b). Je zkonstruována jako součet redukovaných měr rozvodovosti podle doby uplynulé od sňatku:

$$úro = \sum r_x^r$$

Rozvody podle délky trvání manželství nejsou tříděny k roku uzavření sňatku, takže manželství rozvedená po x letech mohou patřit vždy ke dvěma sňatkovým ročníkům. Lze je vyjádřit vztahem:

$$r_x^r = \frac{{}^zR_x}{{}_{t-x}S} \times 100,$$

kde zR_x jsou počty rozvodů při dané délce trvání manželství, které jsou vztaženy k počtu sňatků odpovídající sňatkové kohorty ${}_{t-x}S$, kde $t-x=z$ (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 283).

4.3 Analýza plodnosti

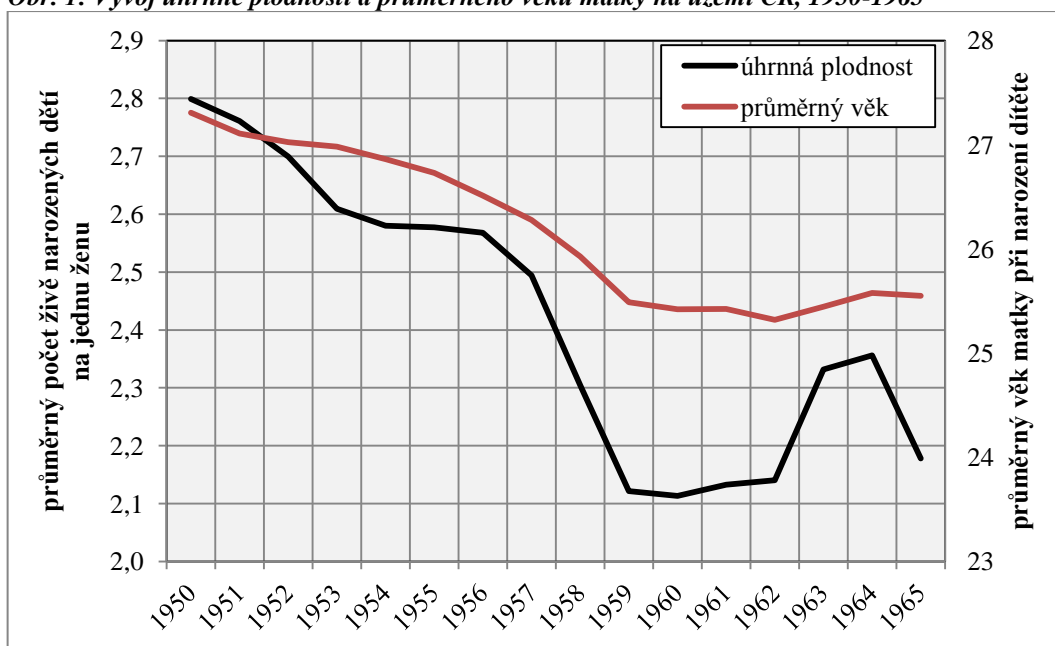
Data byla analyzována podle vybraných charakteristik matky a dítěte. U matek se posuzovala plodnost podle jejich věku a rodinného stavu, narozené děti byly zkoumány z hlediska jejich pořadí a legitimacy. Doplnující pohled na úroveň plodnosti poskytla konečná (kohortní) plodnost.

4.3.1 Souhrnné charakteristiky

K důležitým ukazatelům použitým v této práci patří úhrnná plodnost, která udává součet specifických měr plodnosti v transversálním pohledu. Na její hodnoty mají vliv změny v rozložení narozených podle věku matky a pořadí dítěte. Ukazatel citlivě reaguje na zavádění opatření populační politiky, legislativu nebo hospodářský vývoj (Kalibová, 1997, s. 28). Od začátku sledovaného období úroveň úhrnné plodnosti klesala, a to zejména z důvodu nepříznivosti populačního klimatu. V roce 1957 se ukazatel pohyboval na hodnotě 2,49 živě narozených dětí na jednu ženu. V souvislosti s přijetím Zákona o umělém přerušení těhotenství se úhrnná plodnost snížila postupně až na hodnotu 2,11 v roce 1961 (obr. 1). V letech 1963 a 1964 došlo v důsledku krátkodobého příznivého populačního klimatu k navýšení úrovně úhrnné plodnosti (2,36 v roce 1964) a v roce 1965 k opětovnému poklesu.

Pokles průměrného věku matky při narození dítěte (obr. 1) zapříčinilo několik faktorů, mezi které patřil nízký sňatkový věk a posun plodnosti do nižších věkových skupin, za čímž stála především nízká úroveň užívání antikoncepce. Docházelo také k omezování počtu dětí v rodině, tj. ke snížení plodnosti vyššího pořadí, následkem čehož se průměrný věk matky taktéž snižoval. K mírnému nárůstu průměrného věku matky došlo v letech 1963 a 1964, ve kterých docházelo pod vlivem zpřísnění podmínek k podstoupení potratu k nárůstu dětí vyššího (zejména třetího) pořadí.

Obr. 1: Vývoj úhrnné plodnosti a průměrného věku matky na území ČR, 1950-1965

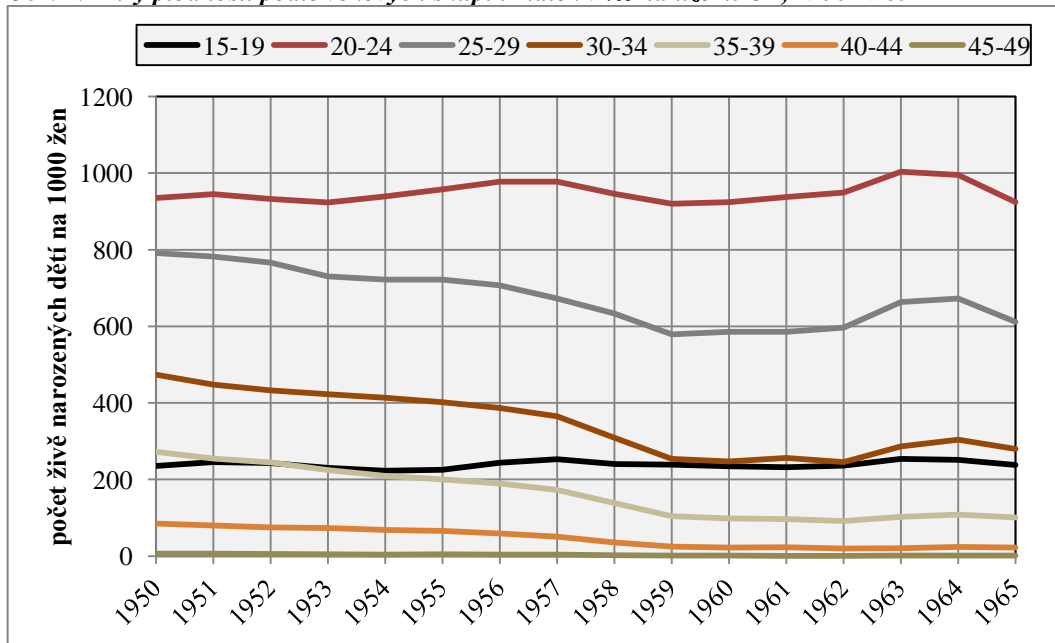

Zdroj: ČSÚ, 2013 a vlastní výpočty

Plodnost lze dále analyzovat podle věkových skupin matek. Po celé sledované období se nejvyšší plodnost koncentrovala do věkové skupiny 20-24 let (obr. 2), což odpovídalo časnému vstupu partnerů do manželství. V nejstarších věkových skupinách (40-44 a 45-49 let) se úroveň měr plodnosti příliš neměnila a byla na zanedbatelné výši. K nejvýraznějšímu poklesu plodnosti do roku 1959 došlo ve věkových skupinách 25-29 let (z původního počtu 792 dětí na 1000 žen v roce 1950 na 577 dětí na 1000 žen v roce 1959) a 30-34 let (z počtu 473 dětí na 1000 žen v roce 1950 až na hodnotu 254 dětí na 1000 žen v roce 1959), ve kterých se také nejvíce

projevil pokles po legalizaci interrupcí. Úroveň plodnosti v nejmladších a nejstarších věkových skupinách se během sledovaného období výrazně neměnila. Příznivější populační klima v letech 1963 a 1964 se odrazilo ve zvýšení plodnosti u žen do třiceti let (vyjma nejmladší věkové skupiny).

Obr. 2: Míry plodnosti podle věkových skupin matek v % na území ČR, 1950-1965

Zdroj: ČSÚ, 2013 a vlastní výpočty

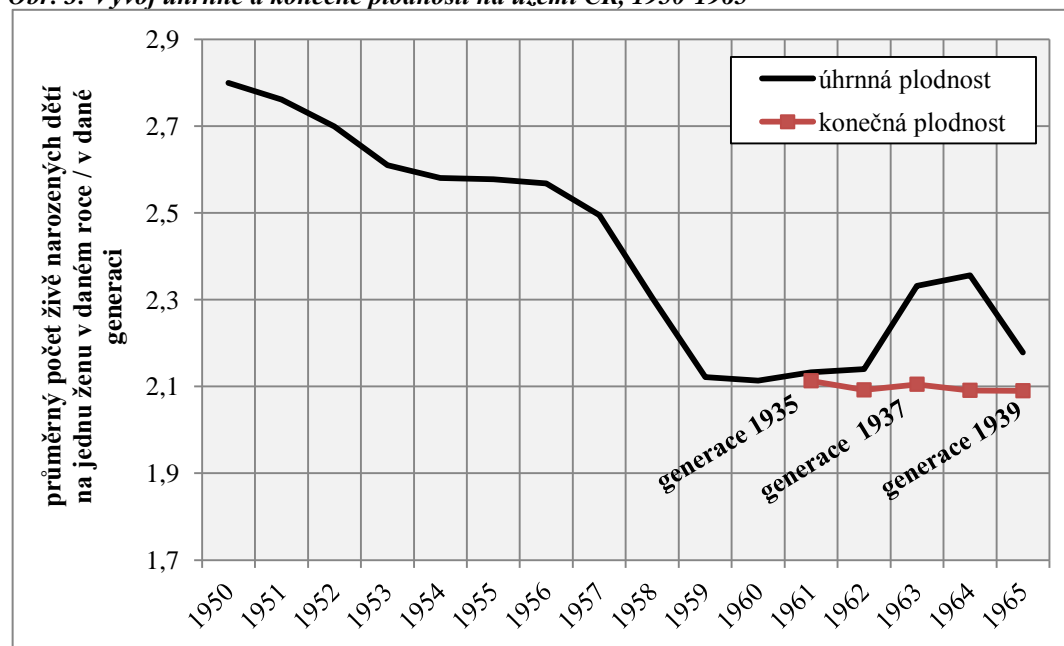
4.3.2 Konečná plodnost

Ukazatel úhrnné plodnosti je významně ovlivněn rozložením narozených podle věku matky, rozložením žen podle parity a vnějšími podmínkami v populačním klimatu. Výkyvy ukazatele bývají v čase později kompenzačně vyrovnány. Teprve kohortní analýza ukáže, zda změny v úhrnné plodnosti měly vliv na reálnou konečnou plodnost (Roubíček, Koschin, 1981, s. 47).

Bylo zjištěno, že kohorty, které projdou ve své nejvyšší plodnosti nepříznivými podmínkami, již nikdy nevykompenzují svou nižší plodnost bez ohledu na to, zda je zasáhnou v pozdějším věku pronatalitní populační opatření či nikoliv (Koubek, 1990, s. 201).

Pro snazší interpretaci dat za konečnou plodnost je vhodné mít data v grafu posunutá o průměrný věk matky při narození dítěte. Průměrný věk matky za celé zkoumané období vychází na 26 let, což pro rok 1950 připadá na generaci žen narozených v roce 1924. Na HFD jsou ovšem data dostupná až od ročníku žen 1935. Tato generace realizovala svou nejvyšší plodnost v roce 1961, kdy byla úhrnná plodnost relativně stabilní. V letech 1963-1964, kdy došlo ke krátkodobému nárůstu úhrnné plodnosti, rodily nejvíce ženy z generací 1937 a 1938. Lze konstatovat, že se tento výkyv úhrnné plodnosti na konečné plodnosti neprojevil.

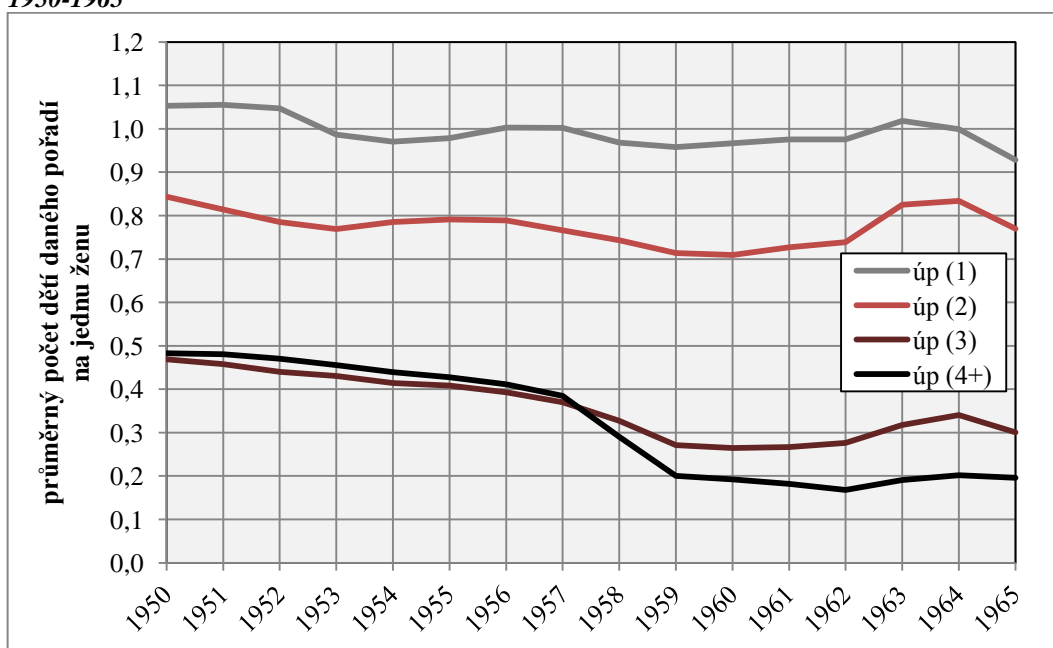
Na základě těchto zjištěných informací lze z grafu (obr. 3) usoudit, že konečná plodnost žen, které uskutečňovaly svou nejvyšší plodnost v polovině šedesátých let, byla poměrně stabilizována kolem hodnoty dvě děti na jednu ženu.

Obr. 3: Vývoj úhrnné a konečné plodnosti na území ČR, 1950-1965

Zdroj: HFD, 2013a, ČSÚ, 2013 a vlastní výpočty

4.3.3 Pořadí narozeného dítěte

Detailnější pohled na úroveň plodnosti poskytuje analýza podle pořadí narozeného dítěte. Obecně se rodí nejvíce dětí prvního pořadí a počet narozených se v každém dalším pořadí snižuje. Ve zkoumaném období do roku 1957 ale byla úhrnná plodnost čtvrtého a vyššího pořadí vyšší než úhrnná plodnost třetího pořadí, následně poklesla pod úhrnnou plodnost třetího pořadí a od roku 1959 se udržovala na úrovni 0,2 dítěte daného pořadí na jednu ženu. U úhrnu specifických měr plodnosti druhého pořadí lze pozorovat nejvýraznější nárůst v letech 1963 a 1964 oproti ostatním pořadím zejména z důvodu slibu prodloužení mateřské dovolené (obr. 4).

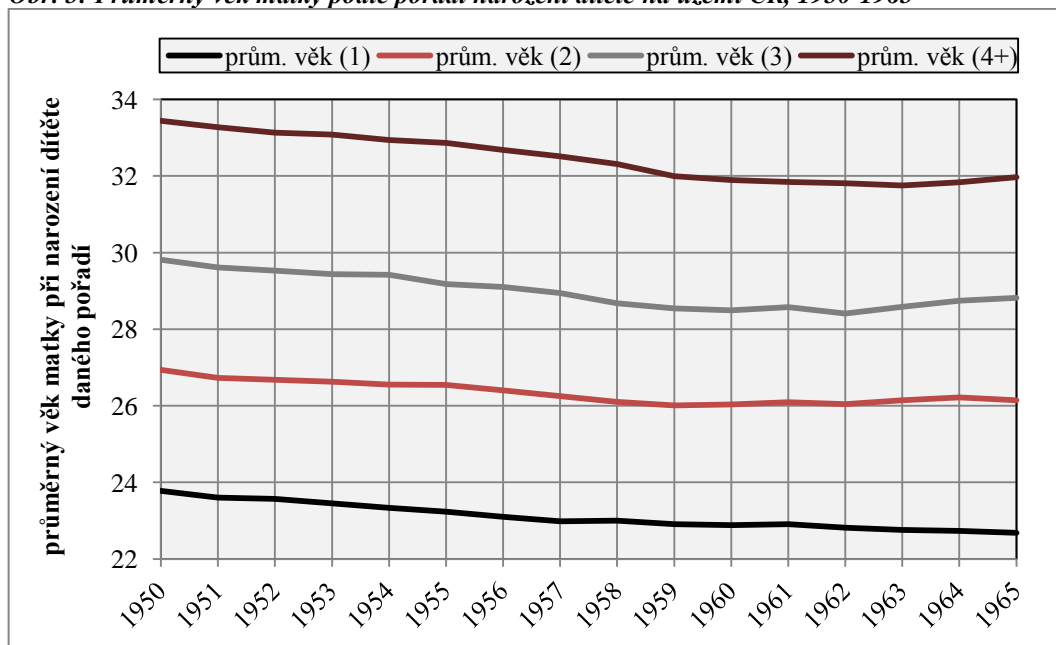
Obr. 4: Úhrnná plodnost podle pořadí narozeného dítěte (míry druhé kategorie) na území ČR, 1950-1965

Zdroj: ČSÚ, 2013 a vlastní výpočty

Úhrnná plodnost prvního pořadí převyšovala na počátku padesátých let a v roce 1963 hodnotu 1 (obr. 4). K tomuto zvláštnímu fenoménu může dojít v transversálním pohledu v situaci krátkodobé výrazné změny v časování narozených, tj. dojde k intenzivnějšímu rození dětí v mladších věkových kategoriích žen. Ukazatel nebere v úvahu počty žen, které mohou mít dítě daného pořadí. Nechtěným důsledkem může být, že na jednu ženu vychází více než 1 dítě prvního pořadí (Sobotka, 2003, s. 81). V roce 1963 a 1964 tento jev souvisel zřejmě s krátkodobými změnami v populačním klimatu.

Průměrný věk matky při narození dítěte všech pořadí po celé období spíše klesal, neboť ženy přestávaly rodit děti vyššího pořadí. Nejvíce poklesl u prvního pořadí, kdy v průběhu zkoumaného období klesl z 24 na 23 let. Pouze v letech 1963 a 1964 průměrný věk při druhém a vyšším pořadí narozeného dítěte mírně narostl, neboť se začaly více rodit děti vyššího, zejména třetího, pořadí (obr. 5).

Obr. 5: Průměrný věk matky podle pořadí narození dítěte na území ČR, 1950-1965

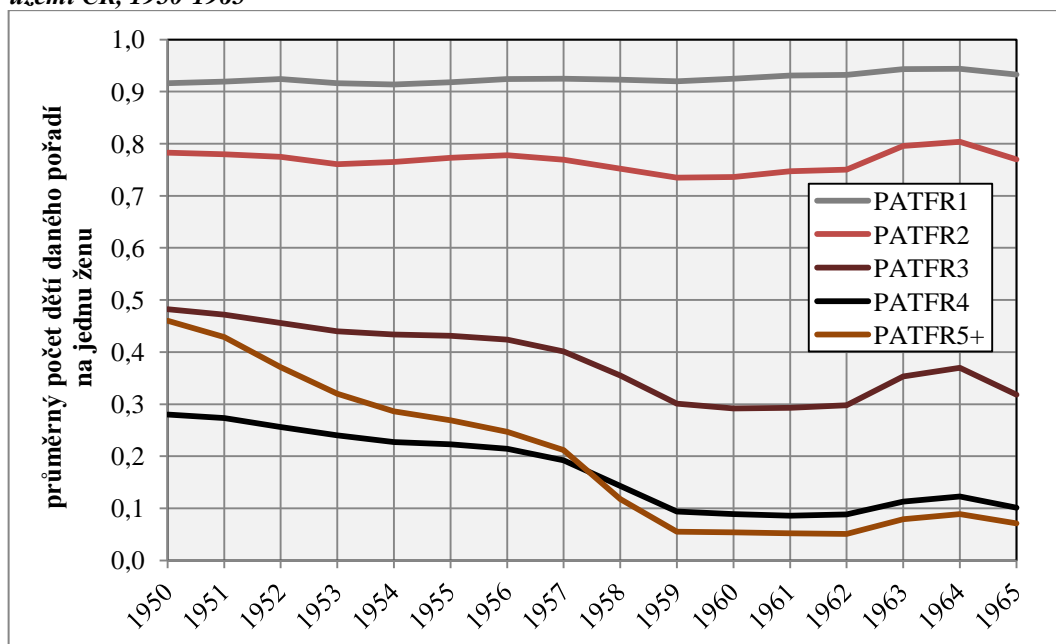

Zdroj: ČSÚ, 2013 a vlastní výpočty

Ukazatel úhrnné plodnosti podle pořadí je výrazně ovlivněn věkovou strukturou a rozdělením žen podle parity. Pro lepší zachycení reality lze použít metodicky kvalitnější ukazatel plodnosti očištěný od vlivu věkové a paritní struktury (dále PATFR), který se vztahuje k ženám podle daného pořadí (Sobotka, 2003, s. 81).

V letech 1950-1965 byl ukazatel PATFR u prvního a druhého pořadí poměrně stabilní. Nejvýraznější pokles lze sledovat u pátého a vyššího pořadí. Snížení plodnosti vlivem Zákona o umělém přerušení těhotenství po roce 1957 se projevil na vývoji PATFR třetího a vyššího pořadí. Na první pořadí neměl prokazatelný vliv. Zvýšení plodnosti v letech 1963 a 1964 se projevilo v růstu PATFR všech pořadí kromě prvního (obr. 6).

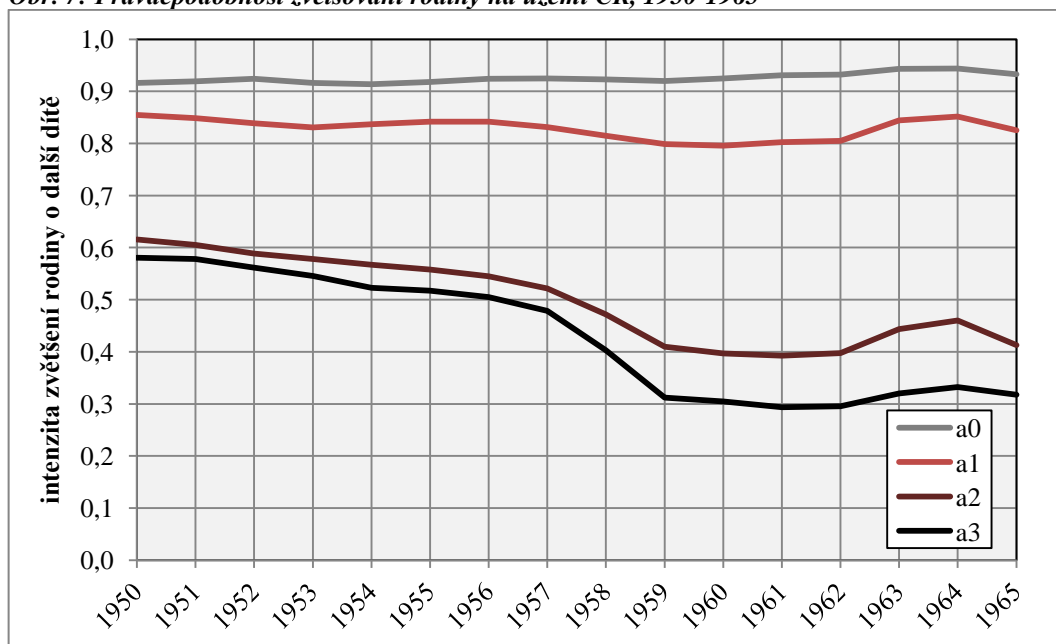
Obr. 6: Ukazatel úhrnné plodnosti podle pořadí očištěný od vlivu věkové a paritní struktury na území ČR, 1950-1965

Zdroj: HFD, 2013b

Z uvedeného očištěného ukazatele PATFR byla vypočítána pravděpodobnost zvětšování rodiny a struktura žen podle počtu dětí.

Obr. 7: Pravděpodobnost zvětšování rodiny na území ČR, 1950-1965

Zdroj: HFD, 2013b a vlastní výpočty

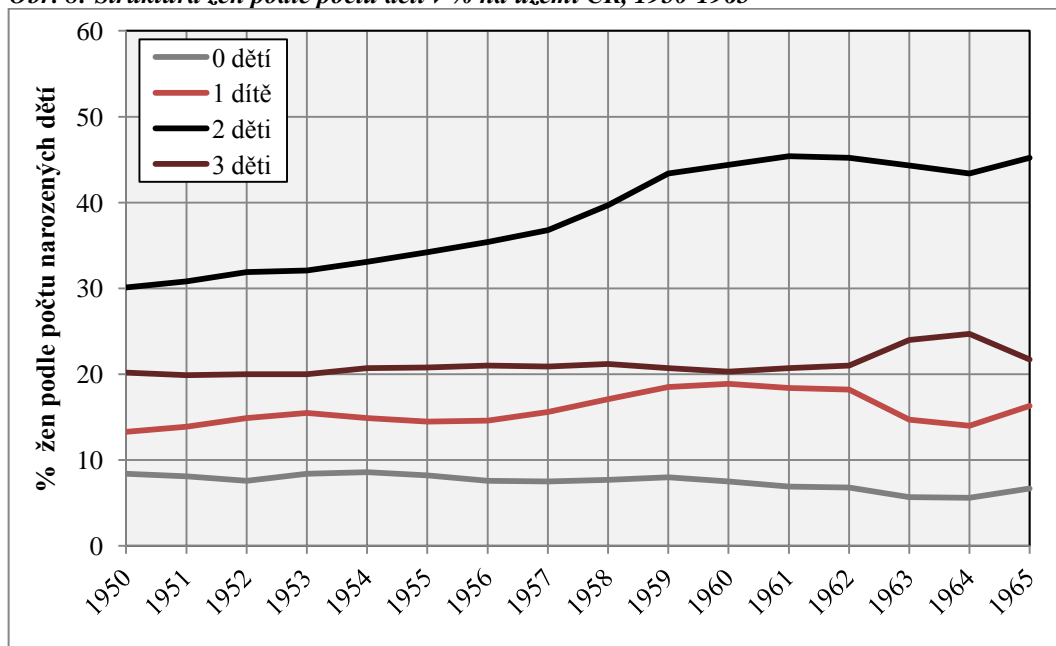
Poznámka: Ukazatel pravděpodobnosti zvětšování rodiny byl vypočten z převzatých výpočtů ukazatele úhrnné plodnosti podle pořadí narozeného dítěte očištěného od vlivu věkové a paritní struktury (PATFR).

Pravděpodobnost žen mít jedno dítě (a_0) se rovná úhrnné plodnosti prvního pořadí. Ta se po celé období výrazně neměnila (nacházela se nad hodnotou 0,9). Pravděpodobnost ženy s jedním dítětem, že bude mít druhé dítě (a_1), se pohybovala po celé období mezi hodnotami 0,8 až 0,9 (obr. 7). Pravděpodobnost zvětšení rodiny o třetí (a_2) nebo čtvrté (a_3) dítě v padesátých letech

klesala, zejména po roce 1957, ale po roce 1962 došlo k jejímu mírnějšímu dočasnému nárůstu.

Ze struktury žen podle počtu dětí lze vyvodit narůstající tendenci k dvoudětnému modelu rodiny. Na konci sledovaného období tvořily ženy se dvěma dětmi 45 % ze všech žen. Podíly bezdětných žen (v transversálním pohledu) byly stabilně na nízké úrovni (do 10 %). V období 1962-1965 se snížily podíly žen s jedním dítětem a místo nich se navýšil podíl žen se třemi dětmi (obr. 8).

Obr. 8: Struktura žen podle počtu dětí v % na území ČR, 1950-1965

Zdroj: HFD, 2013b a vlastní výpočty

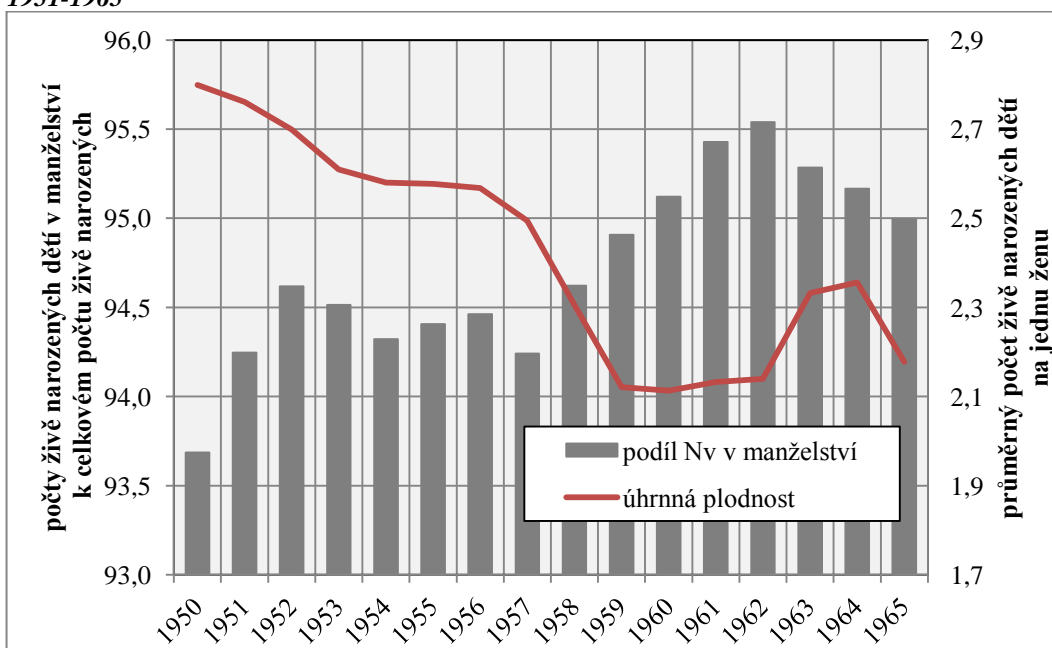
Poznámka: Struktura žen podle počtu dětí byla vypočtena z převzatých výpočtů ukazatele úhrnné plodnosti podle pořadí narozeného dítěte očištěného od vlivu věkové a paritní struktury (PATFR).

4.3.4 Legitimita dítěte

Mezi zkoumané charakteristiky narozeného dítěte patří jeho legitimita. V minulosti nebyly děti narozené mimo manželství ze zákona rovny manželským dětem. Právní rozdíl mezi nimi byl zrušen v roce 1950, avšak sociální stigmatizace ve společnosti ještě nějaký čas přetrvávala (Rychtaříková, 2013, s. 6). Z tohoto důvodu byla nemanželská plodnost lidmi omezována a většina dětí se v letech 1950-1965 rodila v manželství. Pro českou populaci byl model univerzální a časné plodnosti realizované především v manželství charakteristický až do konce osmdesátých let (Pavlík a kol., 2002, s. 35).

Podíl dětí narozených v manželství tvořil v roce 1950 více jak 93,5 % ze všech živě narozených. Po celé období jejich podíl spíše narůstal. K jejich výraznějšímu navýšení došlo po roce 1957, z čehož lze při porovnání s celkovou úhrnnou plodností vyvodit, že s přijetím Zákona o umělém přerušení těhotenství došlo k poklesu podílu dětí narozených mimo manželství (obr. 14). V roce 1962 tvořily děti narozené v manželství více jak 95,5 %, což byla největší hodnota za celé období. Poté jejich podíl začal mírně klesat (obr. 9). V letech 1963 a 1964 se celková plodnost zvýšila, ale podíly dětí narozených v manželství poklesly, neboť v důsledku krátkodobého příznivého populačního klimatu a zpřísnění podmínek k potratu se zvýšil počet dětí narozených mimo manželství.

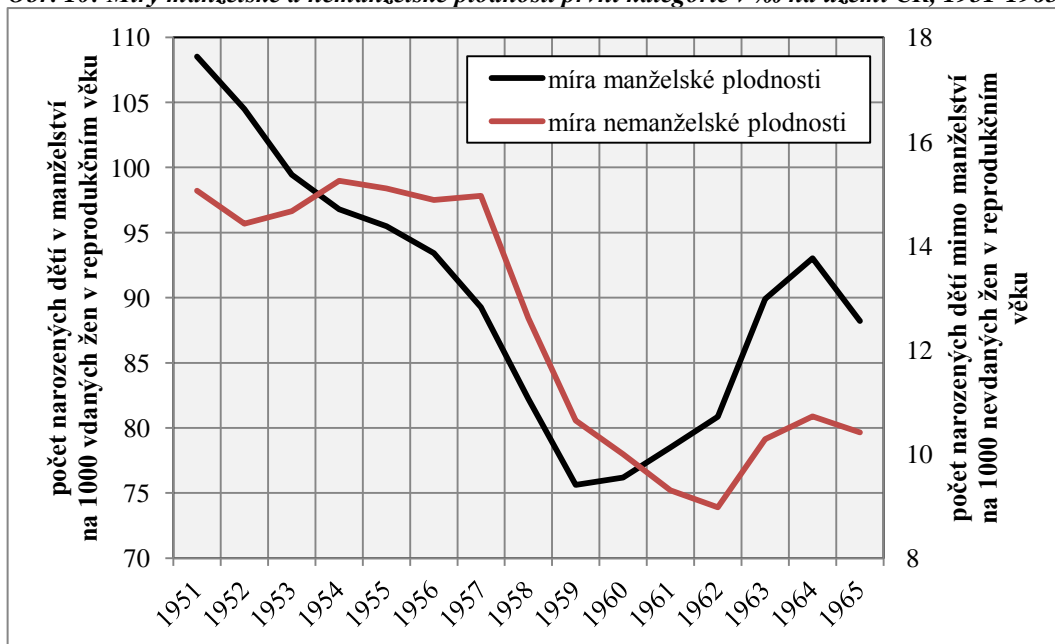
Obr. 9: Podíl živě narozených dětí v manželství v % a vývoj úhrnné plodnosti na území ČR, 1951-1965

Zdroj: ČSÚ, 2013 a vlastní výpočty

Při studiu plodnosti podle legitimacy narozeného dítěte byly zkonstruovány míry manželské a nemanželské plodnosti, které byly vztaženy ke střednímu stavu vdaných, resp. nevdaných žen ve věku 15-49 let.

Obr. 10: Míry manželské a nemanželské plodnosti první kategorie v % na území ČR, 1951-1965

Zdroj: ČSÚ, 2013 a vlastní výpočty

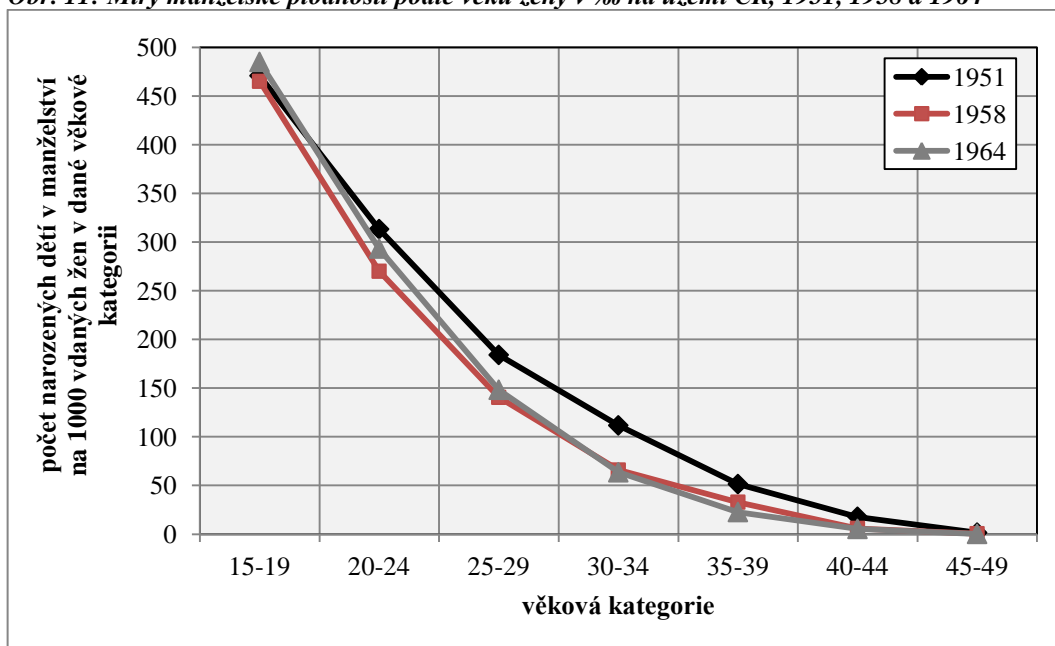
Míra manželské plodnosti od začátku padesátých let velmi rychle klesala. Z původního počtu 109 manželsky narozených dětí na 1000 vdaných žen v roce 1950 klesla až na hodnotu 76 dětí v roce 1959. Poté sice začala míra opět narůstat, ale již nedosáhla nikdy své počáteční úrovně. V roce 1964 připadalo na 1000 vdaných žen 93 dětí. Po roce 1965 došlo k opětovnému poklesu (obr. 10).

Míra mimomanželské plodnosti se udržovala do roku 1957 oproti manželské plodnosti na relativně stálé hladině, a to 15 dětí na 1000 nevdaných žen. Poté se začala snižovat a její pokles se zastavil až o tři roky později než míra manželské plodnosti, tedy roku 1962, kdy dosáhla na hodnotu 9 dětí narozených mimo manželství na 1000 nevdaných žen. Předpokládalo se, že po umožnění interrupcí klesne mimomanželská plodnost trvale na minimum (Kučera, 1994, s. 117). Od roku 1963 se však opět mírně zvyšovala (obr. 10).

K utvoření ucelenější představy o plodnosti podle legitimacy narozeného dítěte byly míry plodnosti vztaženy k jednotlivým věkovým skupinám žen. Pro porovnání měř za celé období byly vybrány tři roky; rok 1951, ve kterém byly míry manželské a nemanželské plodnosti na nejvyšší úrovni za celé období, rok 1958, který byl charakteristický výrazným poklesem obou těchto plodností a rok 1964, ve kterém bylo dosaženo u obou typů měř plodnosti vrcholu růstu plodnosti v první polovině šedesátých let.

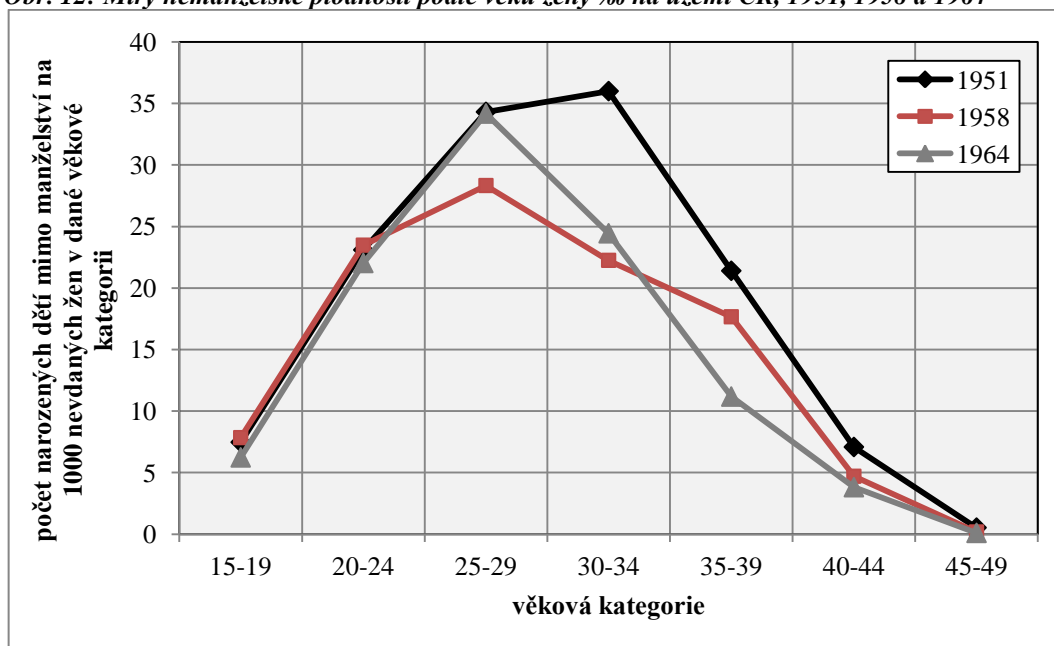
Míry manželské plodnosti se ve všech třech vybraných rocích koncentrovaly do věkové skupiny vdaných žen ve věku 15-19 let, ve které se pohybovaly mezi 465-485 narozených dětí na tisíc žen dané skupiny. S věkem se míry manželské plodnosti snižovaly (obr. 11). Na rozdíl od měř plodnosti nevdaných žen jsou míry plodnosti vdaných žen tím menší, čím je žena starší. Koncentrace do nejmladší věkové skupiny souvisela s nízkou úrovní užívání antikoncepce, s nízkým věkem při sňatku a se vzrůstající úrovní předmanželských koncepcí (obr. 14). V porovnání s rokem 1951 došlo v rocích 1958 a 1964 vyjma nejmladší a nejstarší věkové skupiny v ostatním věkových skupinách k poklesu měř plodnosti.

Obr. 11: Míry manželské plodnosti podle věku ženy v % na území ČR, 1951, 1958 a 1964

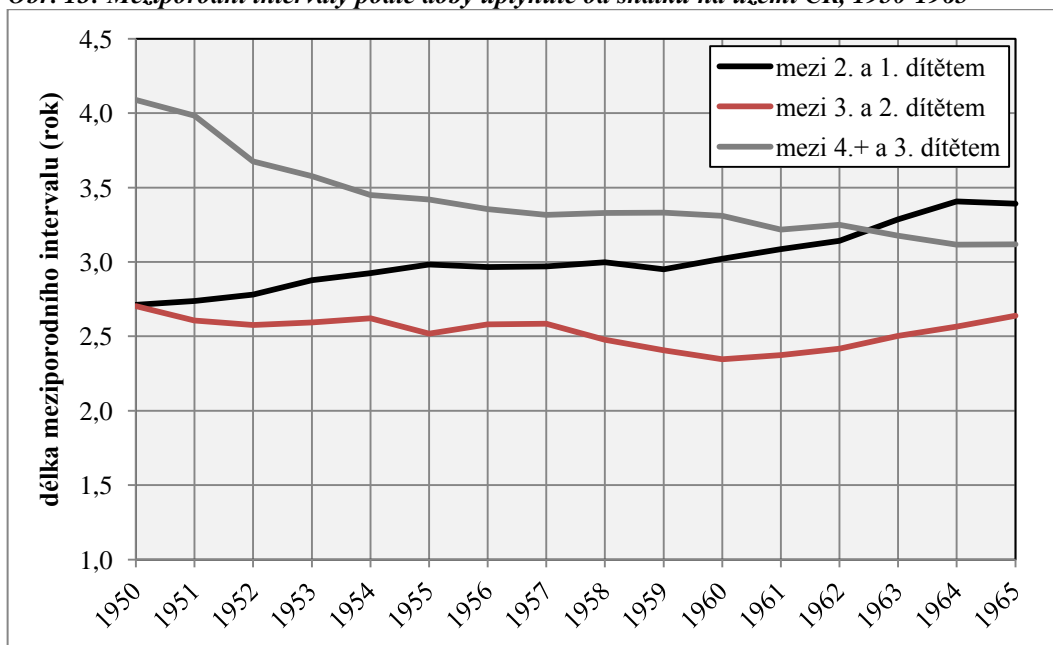
Zdroj: ČSÚ, 2013 a vlastní výpočty

Míry nemanželské plodnosti se na rozdíl od manželské koncentrovaly do starších věkových kategorií. V roce 1951 vykazovala nejvyšší hodnoty nemanželská plodnost ve věku 30-34 let, kdy na tisíc nevdaných žen připadalo 36 narozených dětí. V rocích 1958 a 1964 došlo k posunu největších hodnot do věkové kategorie 25-29 let (obr. 12), což souviselo s celkovým snižováním průměrného věku (obr. 1) a utvářením modelu časně plodnosti.

Obr. 12: Míry nemanželské plodnosti podle věku ženy ‰ na území ČR, 1951, 1958 a 1964

Zdroj: ČSÚ, 2013 a vlastní výpočty

Při zkoumání manželské plodnosti lze také sledovat časové rozložení porodů. Z rozříděných dat za narozené podle doby uplynulé od sňatku rodičů byly vypočteny meziporodní intervaly, které vyjadřují dobu od předchozího porodu do narození dítěte dalšího pořadí.

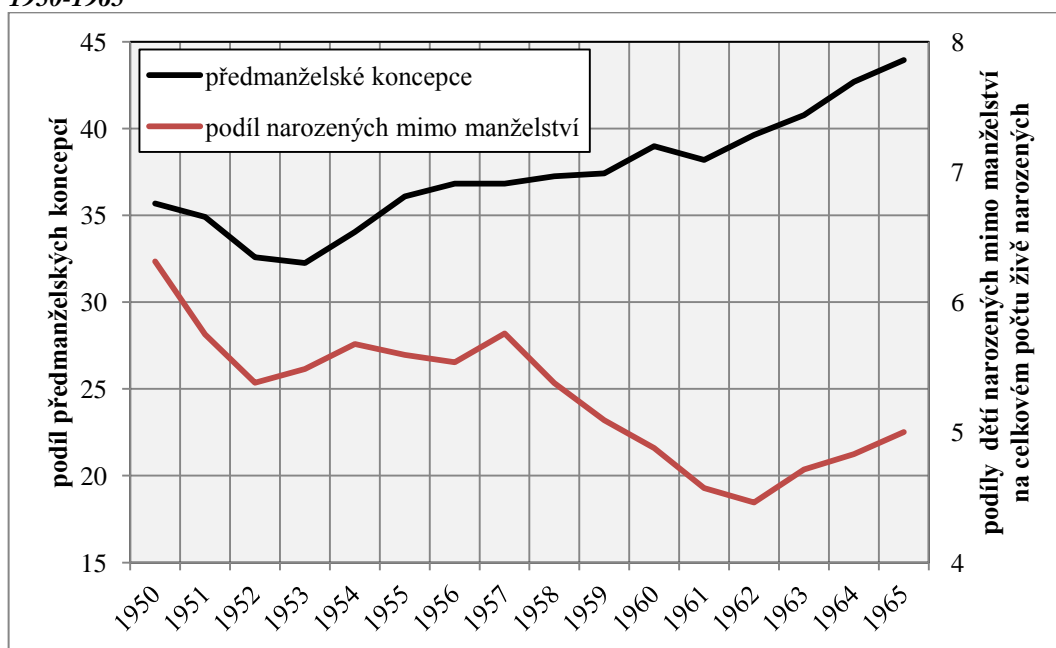
Obr. 13: Meziporodní intervaly podle doby uplynulé od sňatku na území ČR, 1950-1965

Zdroj: ČSÚ, 2012a, 2013 a vlastní výpočty

Mezi druhým a prvním dítětem narozených v manželství se interval plynule prodlužoval až na 3,4 roku v roce 1964. Meziporodní interval mezi třetím a druhým dítětem se pohyboval mezi 2,3 a 2,6 roky. Poslední vypočítaný interval mezi třetím dítětem a dalšími pořadími se ve zkoumaném období snižoval a zkrátil téměř o jeden rok (obr. 13).

Jak už bylo probíráno výše, přes 93 % živě narozených dětí se po celé sledované období rodilo v manželství. Nízká úroveň užívání antikoncepčních prostředků vedla často k nechtěnému početí, které pak mělo vliv na další rozhodování partnerů. Docházelo k časté situaci uzavření sňatku kvůli otěhotnění snoubenky. Podíl dětí prvního pořadí narozených do osmého měsíce před uzavřením sňatku narůstal a v roce 1965 dosáhl dokonce hodnoty 44 % ze všech narozených dětí prvního pořadí (obr. 14).

Obr. 14: Vývoj předmanželských koncepcí v % a podílu mimomanželských dětí v % na území ČR, 1950-1965

Zdroj: ČSÚ, 2013 a vlastní výpočty

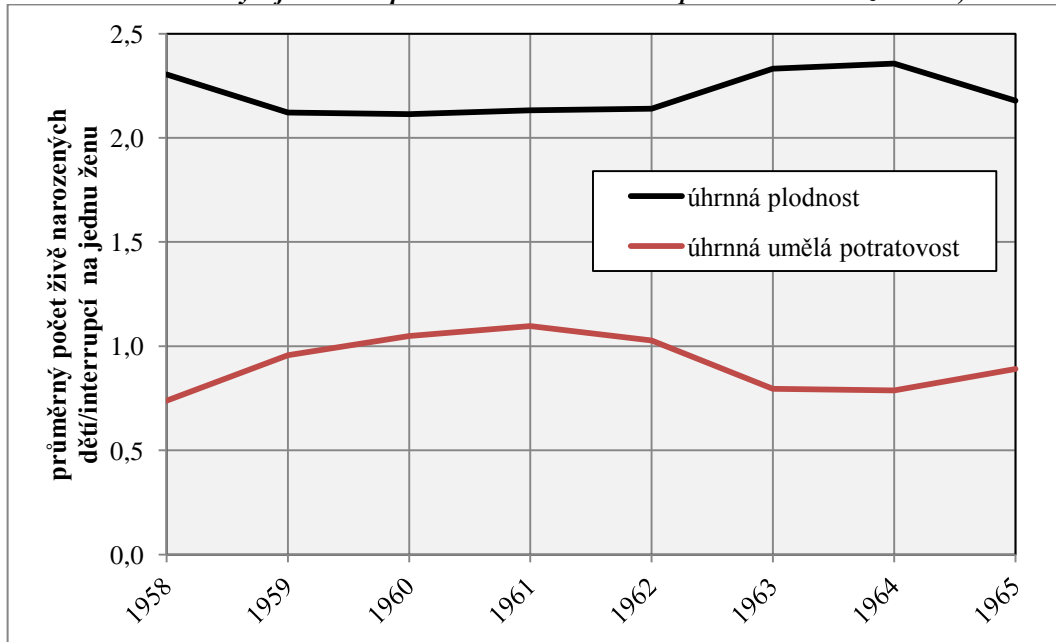
Při porovnání předmanželských koncepcí s podílem dětí narozených mimo manželství si lze povšimnout jisté souvislosti mezi nárůstem prvního a poklesem druhého. To do určité míry mohlo souviset s přetrvávajícím omezováním mimomanželské plodnosti. Pokles podílu nemanželských dětí po roce 1957 byl ale ovlivněn především uzákoněním interrupcí. Výsledky šetření k populační politice a zkušenosti interrupčních komisí tento pokles potvrzují na základě skutečnosti, že žena často podstoupila umělé přerušování těhotenství z důvodu své neprovdanosti (Kučera, 1994, s. 120). Po roce 1963 podíl mimomanželských dětí začal mírně stoupat nejspíše pod vlivem příznivého populačního klimatu (obr. 14).

4.4 Analýza potratovosti

Úroveň plodnosti byla od roku 1958 významně ovlivňována umělou potratovostí. Potratovost je možné u nás sledovat od roku 1953, kdy byla zavedena statistika samovolných potratů a potratů vyvolaných ze zdravotních důvodů, které byly v Československu povoleny v roce 1950. Nízký podíl potratů u nás do roku 1957 nekoresponduje s odhady skutečných potratů, které jsou více než dvakrát vyšší, což zřejmě vyplývá z nedostatečné kvality hlášení, nezaběhnuté praxe registrace potratů a nemožnosti zahrnout do statistiky časté kriminální potraty, které dopadly pro ženy dobře a nepotřebovaly tedy zdravotnickou péči (Michálková, 1981, s. 39).

Oblastí zájmu studia demografie se stala potratovost především po roce 1957, kdy byl v Československu schválen Zákon o umělém přerušení těhotenství. Před jeho zavedením u nás nebyla dostatečně rozšířena antikoncepce a většina žen i zdravotníků k ní neměla důvěru. Ženy byly odkázány na užívání málo spolehlivých metod zábrany početí. Problémem legalizace potratů se stalo to, že se pro ženy poměrně snadno dosažitelné umělé přerušení těhotenství stalo „antikoncepcí ex post“ (Kučera, 1994, s. 120). Počet uměle navozených potratů se od roku 1958 tedy významně zvýšil. V roce 1961 vycházelo průměrně na jednu ženu 1,03 potratů, což byla vůbec nejvyšší hodnota v celém zkoumaném období (obr. 15).

Obr. 15: Porovnání vývoje úhrnné plodnosti a úhrnné umělé potratovosti na území ČR, 1958-1965

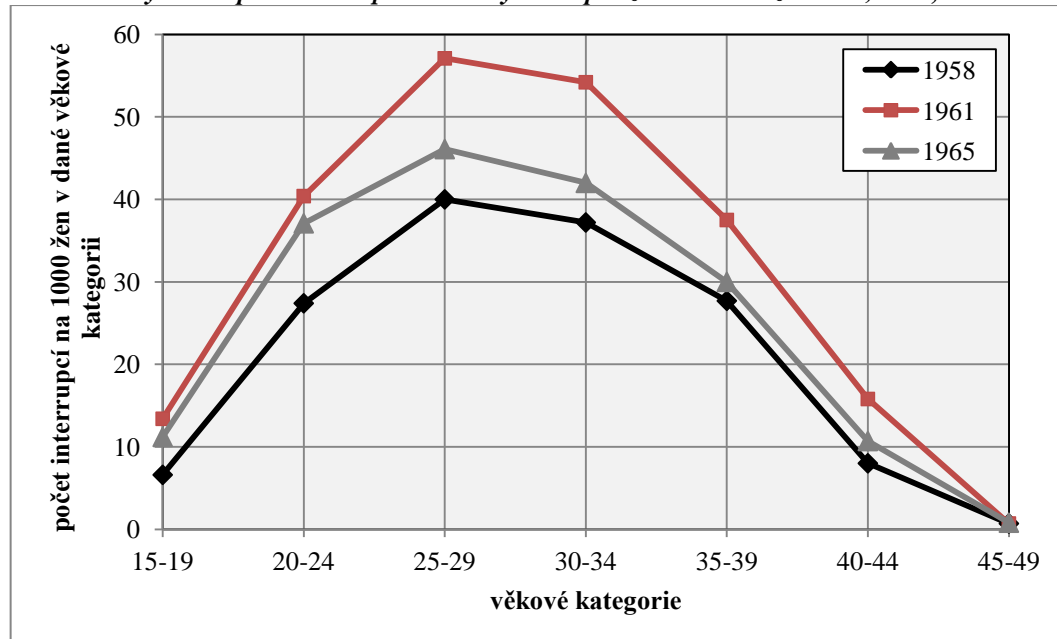
Zdroj: ČSÚ, 2012b, 2013 a vlastní výpočty

Při porovnání potratovosti s úrovní porodnosti za zkoumané období lze vypořádat poměrně pravidelný trend opačného vývoje obou složek. Úhrnná potratovost a úhrnná plodnost jsou konstruktivně stejné ukazatele, které se vztahují k exponované populaci žen ve fertilním věku 15-49 let a udávají hypotetický počet interrupcí, resp. porodů na tisíc žen v průběhu jejich reprodukčního období za předpokladu neměnné úrovně míry potratovosti, resp. plodnosti (Kalibová, 1997, s. 27). Zatímco až do roku 1962 úroveň úhrnné plodnosti klesala, úhrnná umělá potratovost se zvyšovala (obr. 15). Za prudkým nárůstem úhrnných měr umělé potratovosti stál kromě nedostatečné osvěty o užívání moderních antikoncepčních metod také samotný akt uvolnění potratů a nezaběhnutá praxe interrupčních komisí (Michálková, 1981, s. 40). V roce 1961 dosáhla úhrnná umělá potratovost ve zkoumaném období své nejvyšší hodnoty a následně začala po nárůstu počtu živě narozených dětí výrazněji klesat pod vlivem zpřísnění podmínek k potratu a zvýšení počtu narozených dětí. Po odeznění tohoto krátkodobého příznivého populačního klimatu lze v roce 1965 pozorovat opětovný pokles plodnosti a analogický nárůst potratovosti.

Nejvyšší intenzitu interrupcí vykazovaly ve všech vybraných rocích (1958, 1961 a 1965) ženy ve věkových skupinách 25-29 let a 30-34 let. Nejmladší a nejstarší věkové skupiny nepodstupovaly interrupce tak často. V roce 1961, kdy bylo dosaženo nejvyšších hodnot měr

umělé potratovosti, připadalo na 1000 žen ve věku 25-29 let 57 potratů a na ženy ve věku 30-34 let 54 potratů. Po roce 1961 míry umělé potratovosti poklesly, ale stále dosahovaly větších hodnot než v roce 1958 (obr. 16).

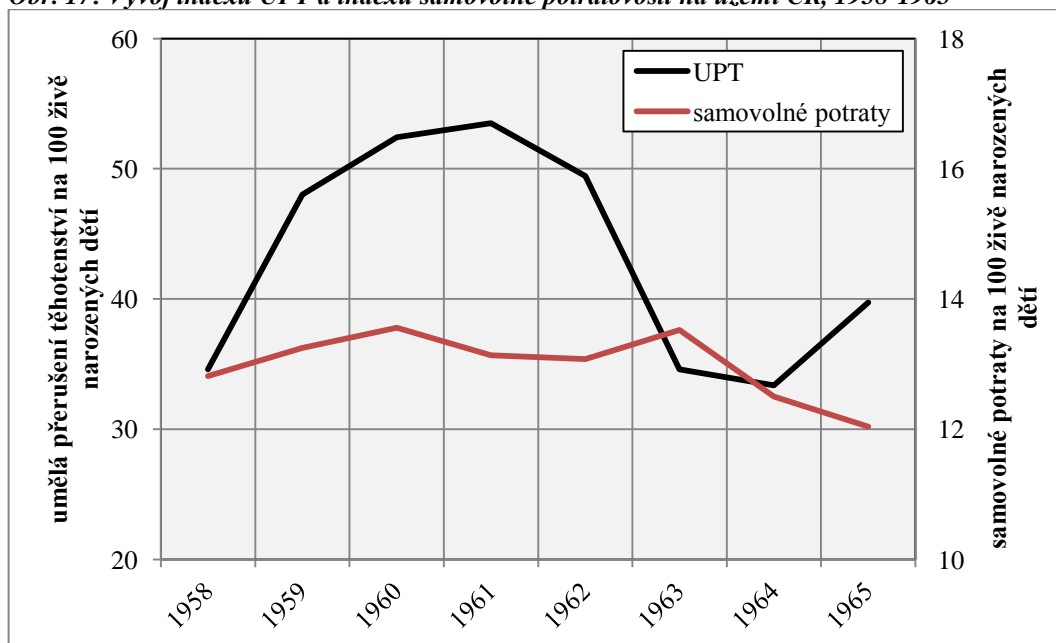
Obr. 16: Míry umělé potratovosti podle věkových skupin žen v ‰ na území ČR, 1958, 1961 a 1965

Zdroj: ČSÚ, 2012c

Posledními zkoumanými ukazateli v této podkapitole jsou indexy potratovosti, které udávají podíl potratů na 100 živě narozených. Index umělé potratovosti vykazoval v letech 1950-1965 obdobný trend jako úhrnná potratovost. Křivka indexu samovolné potratovosti probíhala plynule (obr. 17). Za zmínku však stojí výkyv v roce 1963, kdy došlo k poklesu indexu umělé potratovosti (obr. 17). Vzhledem k zprůsnění praxe interrupčních komisí se lze domnívat, že část samovolných potratů byla uměle navozená (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 337).

Obr. 17: Vývoj indexu UPT a indexu samovolné potratovosti na území ČR, 1958-1965

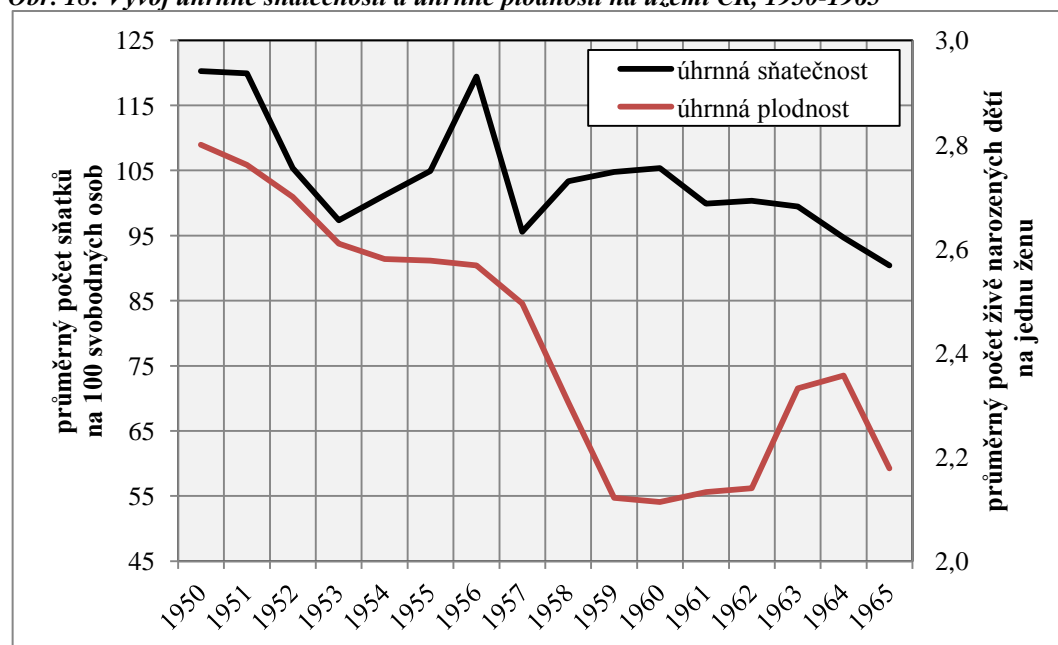
Zdroj: ČSÚ, 2004 a vlastní výpočty

4.5 Analýza sňatečnosti

Vznik právního svazku muže a ženy je důležitou součástí modelu reprodukčního chování. Většina dětí se po celé období rodila v manželství. Úroveň sňatečnosti a věk ženy při sňatku tedy významně ovlivňovaly úroveň plodnosti. Čím dříve se žena vdala, tím větší část svého reprodukčního období prožila v manželství a tím byla větší pravděpodobnost, že se jí narodí více dětí než ženě, která se vdala později. V mezinárodním srovnání se v Československu udržovala vysoká intenzita sňatečnosti a časný věk při vstupu do manželství. Mezi důvody brzkého sňatku patřilo obzvláště krátké období přípravy k povolání, chybějící tlak na vybudování určitého postavení v zaměstnání před sňatkem nebo uzavírání svazků po krátké známosti (Kučera, 1994, s. 88). V roce 1950 byla zrušena možnost církevního sňatku a obligatorním se stal pouze sňatek občanský (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 239).

Úhrnná sňatečnost obecně udává počet sňatků, které připadají na 100 osob v průběhu jejich života. Úhrnná sňatečnost vykazovala na začátku padesátých let hodnotu 125 sňatků. Do roku 1953 její úroveň klesala. Tento pokles sňatečnosti ovlivňoval také pokles úhrnné plodnosti. V roce 1956 došlo k výraznému nárůstu sňatečnosti, neboť v roce 1957 byla zrušena podpora při sňatku ve výši 1000 Kčs (Kučera, 1994, s. 88). Bylo to utajené rozhodnutí, o kterém se ale veřejnost dozvěděla a došlo proto k urychlenému nárůstu sňatků v roce 1956, aby novomanželé stihli dostat podporu. Po tomto výrazném výkyvu se úhrnná sňatečnost udržovala do roku 1960 na stálejší hladině 105 sňatků na 100 svobodných osob. Po tomto roce začala úroveň ukazatele mírně klesat (obr. 18).

Obr. 18: Vývoj úhrnné sňatečnosti a úhrnné plodnosti na území ČR, 1950-1965

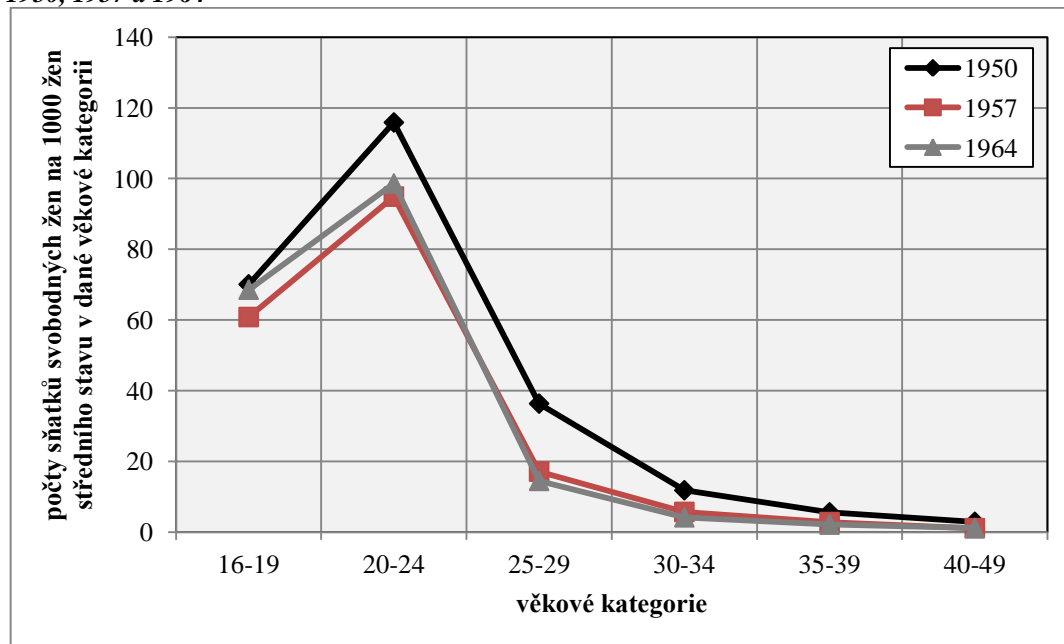
Zdroj: ČSÚ, 2013 a vlastní výpočty; Rychtaříková, Kuchařová, 2008

Nejčastější věk při sňatku se pohyboval kolem 20 let, průměrný věk při prvním sňatku žen postupně dokonce klesal z 22,7 let v roce 1950 na 21,4 let v roce 1965 (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 250).

Nejvíce sňatků uzavírali svobodní muži a ženy. Redukované míry sňatečnosti svobodných žen podle věku se soustřeďovaly nejvíce do kategorie 20-24 let, ve které byly také nejvyšší míry

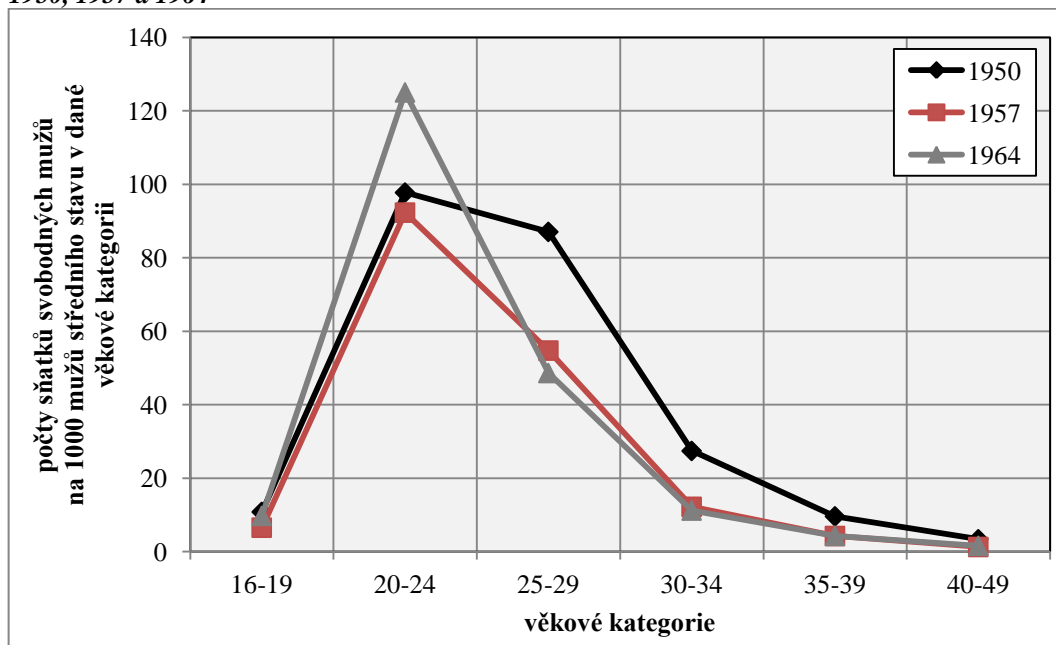
plodnosti (obr. 2). V roce 1950 připadalo na 1000 žen ve věku 20-24 let 116 sňatků svobodných žen. V rocích 1957 a 1964 byla pak tato hodnota téměř o 20 sňatků nižší. S vyšším věkem míry sňatečnosti ve všech vybraných rocích klesaly (obr. 19).

Obr. 19: Redukované míry sňatečnosti svobodných žen (míry druhé kategorie) v ‰ na území ČR, 1950, 1957 a 1964

Zdroj: ČSÚ, 2012c a vlastní výpočty

Obr. 20: Redukované míry sňatečnosti svobodných mužů (míry druhé kategorie) v ‰ na území ČR, 1950, 1957 a 1964

Zdroj: ČSÚ, 2012c a vlastní výpočty

U redukovaných měr sňatečnosti mužů lze pozorovat výrazně nižší intenzitu ve věkové kategorii 16-19 let než u žen. Zatímco u žen bylo v této kategorii ve všech třech rocích realizováno 61-70 sňatků na 1000 žen středního stavu, u mužů dosahovaly míry hodnoty 10 sňatků na 1000 mužů středního stavu. Lze si povšimnout posunutí měr do věku 20-24 let.

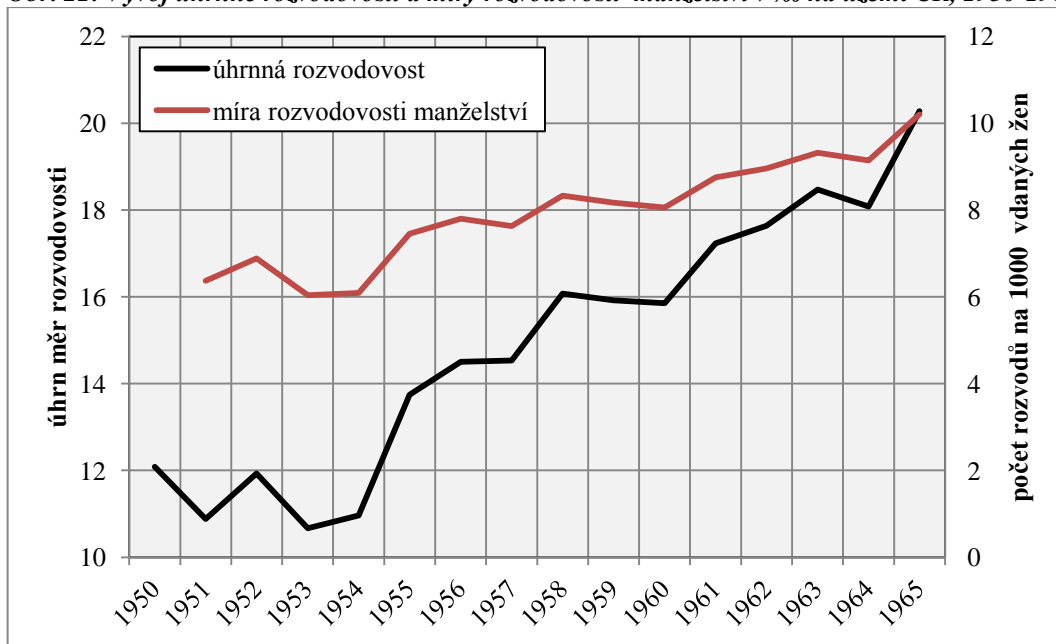
V roce 1964 došlo k nárůstu měr sňatečnosti svobodných mužů na hodnotu 125 sňatků na 1000 mužů středního stavu (obr. 20).

4.6 Analýza rozvodovosti

Určitý vliv na úroveň plodnosti měla intenzita rozvodovosti. Rozvod mohl předčasně ukončit reprodukční období ženy, která pak neměla tolik dětí, kolik jich plánovala mít.

Na rozpad rodin měly vliv společenské faktory, rozvodová legislativa a také opatření populační politiky a příznivost populačního klimatu. Od roku 1950, po zrušení rozluky, představuje rozvod jedinou právní možnost ukončení manželství (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 269). V roce 1964 došlo k zjednodušení rozvodového řízení, kdy byl zrušen princip viny, který od začátku padesátých let do tohoto roku platil. O rok později byl umožněn rozvod bez souhlasu nevinného manžela (Kučera, 1994, s. 96). V důsledku těchto legislativních opatření došlo v polovině šedesátých let k rychlejšímu nárůstu rozvodovosti.

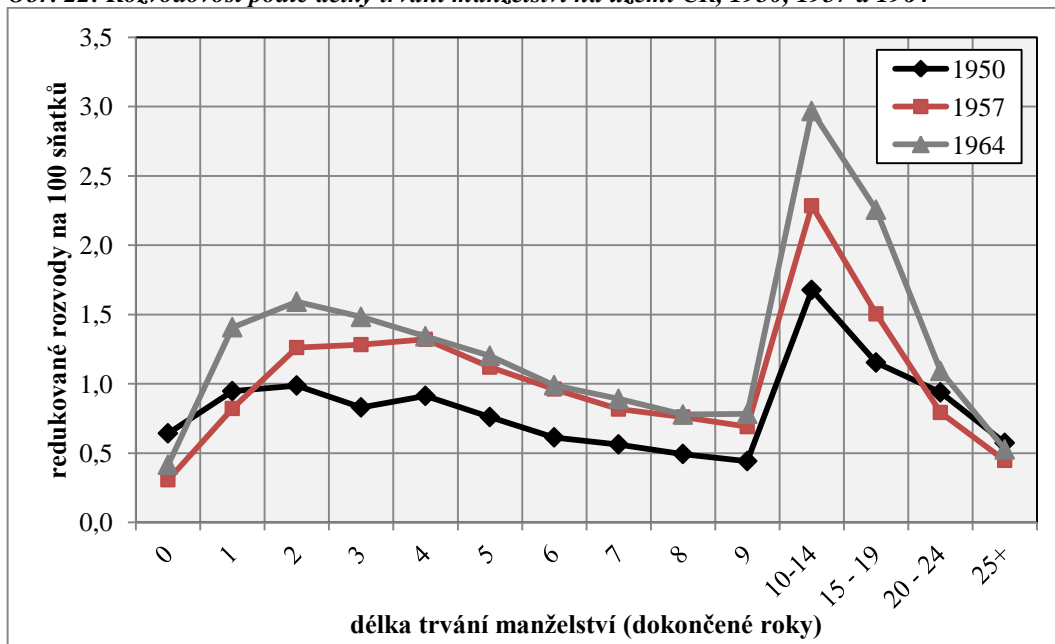
Obr. 21: Vývoj úhrnné rozvodovosti a míry rozvodovosti manželství v % na území ČR, 1950-1965

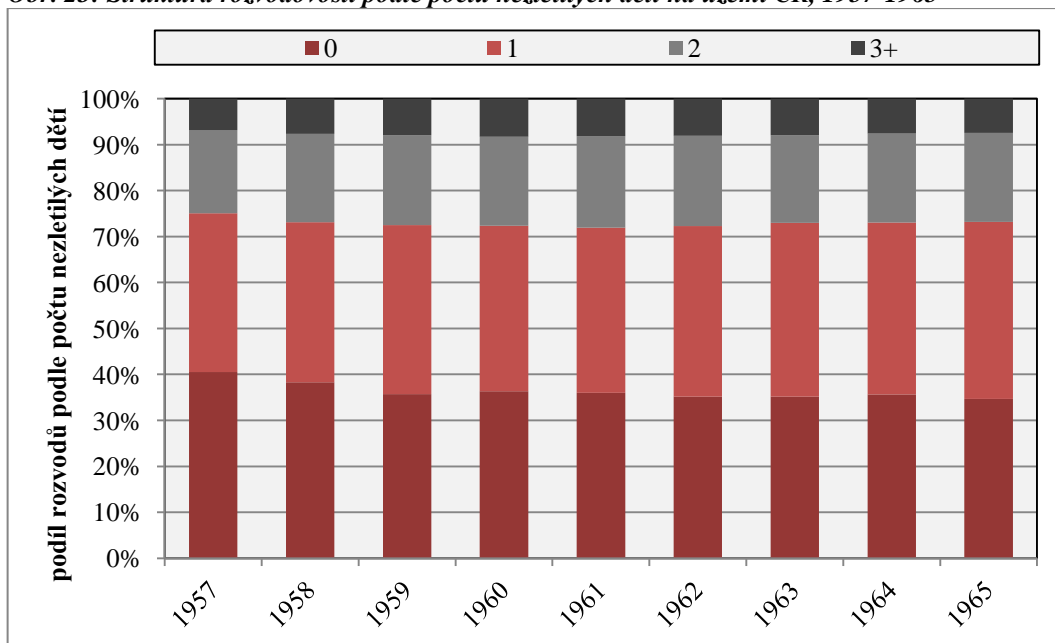
Zdroj: ČSÚ, 2012a, 2012b, 2012c a vlastní výpočty

Ukazatele rozvodovosti ve zkoumaném období postupně stoupaly. Úhrn měr rozvodovosti podle věku vyjadřuje, jaký podíl manželství se rozvede v daném roce. Tento ukazatel začal od roku 1954 kolísavě narůstat. Po roce 1964 značně vzrostl díky legislativním úpravám, které zjednodušovaly rozvodové řízení (obr. 21). Druhý zkoumaný ukazatel, kterým byla míra rozvodovosti manželství definovaná poměrem rozvodů k počtu vdaných žen ve věku 15-49 let, taktéž vykazoval vzestupný trend. V roce 1965 připadalo na 1000 existujících manželství více než 10 rozvodů, ve kterých figurovala žena v reprodukčním věku (obr. 21).

Z vývoje rozvodovosti podle délky trvání manželství lze konstatovat, že nejvyšší počty rozvodů na 100 výchozích sňatků byly uskutečněny do třech let od uzavření sňatku, z nichž nejvíce bylo provedeno do prvního roku trvání manželství. V čase ve všech rocích rozvodovost rostla.

Obr. 22: Rozvodovost podle délky trvání manželství na území ČR, 1950, 1957 a 1964

Zdroj: ČSÚ, 2012a, 2013 a vlastní výpočty

Obr. 23: Struktura rozvodovosti podle počtu nezletilých dětí na území ČR, 1957-1965

Zdroj: ČSÚ, 2012c

Během sledovaného období se nejčastěji (více jak 70 % ze všech rozvodů) rozváděla bezdětná a jednodětná manželství (obr. 23).

Z mezinárodního srovnání patřilo Československo mezi země s vyšší úrovní rozvodovosti. Mezi důvody, proč tomu tak bylo, patřil například nízký sňatkový věk, sňatky po krátké známosti a liberální legislativa. Dalšími příčinami rozvodu byla vysoká zaměstnanost žen, růst jejich vzdělanosti a nedostatek bytů pro novomanžele (Kučera, 1994, s. 96).

Kapitola 5

Zhodnocení vlivu opatření populační politiky na vývoj plodnosti

Cílem této kapitoly je zmapovat přijímaná opatření československé populační politiky a zhodnotit jejich vliv na populační vývoj ve zkoumaném období padesátých a polovině šedesátých let. Na základě informací o vývoji úrovně plodnosti, částečně potratovosti, sňatečnosti i rozvodovosti lze poukázat na pravděpodobné důsledky tehdejších přijímaných opatření. Jejich vliv však nelze kvantifikovat, navíc některé výkyvy mohly být způsobeny jinými faktory, jako byla úroveň bydlení nebo změny v hospodářství. Příčiny změn v populačním chování obyvatel lze však částečně vystopovat z výsledků šetření populačního klimatu.

Nepochybný vliv na reprodukční chování mělo pojmání samotné instituce rodiny, což se následně také odráželo na tom, jak považoval stát za nutné přijímat opatření v zájmu rodin. V průběhu zkoumaného období se mezi odborníky i laickou veřejností objevovaly pochybnosti o trvalé existenci rodiny (Kučera, 1994, s. 62). Komunistické zpochybnění autority rodičů vedlo k narušování vztahů mezi dětmi a rodiči. Nositeli autority se staly veřejné instituce, jakými byly škola a dětské organizace. Zhroucení tradičního rodinného života, kdy rodiče předávali svým dětem základní hodnoty, a smyslu existence rodiny vedlo k zastavení poválečného vzestupu populace (Freiová, 1998, s. 8-9). K růstu rozvodovosti přispělo snižování vážnosti vztahů a pokles odpovědnosti za nezletilé děti v rozvádějících se manželstvích (Kučera, 1994, s. 62). Přidávky na děti neodpovídaly nákladům na výživu a výchovu, takže jejich výše jednoznačně nevytvářela motivaci k většímu počtu dětí (Kučera, 1994, s. 63). Takovýto stav ve společnosti vyžadoval komplexní řešení a odstranění existující skepse ve společnosti, což se ale nedělo.

Zkoumané období bylo rozděleno na tři části. První etapu od začátku padesátých let do roku 1957 charakterizoval především plynulý pokles plodnosti, jehož možné příčiny jsou diskutovány v podkapitole 5.1. Na konci roku 1957 byl přijat Zákon o umělém přerušení těhotenství. Jeho vliv a další opatření přijímaná v té době zkoumá podkapitola 5.2. Poslední období je vymezeno od XII. sjezdu KSČ, který se konal na konci roku 1962, na němž se mimo jiné projednávalo prodloužení mateřské dovolené, což vedlo ke krátkodobému příznivému populačnímu klimatu v letech 1963-1964. O tom, jak se příznivé populační klima projevovalo

ve výsledcích výzkumů k populační politice, zda se vůbec dá hovořit o jeho příznivosti a jaká další opatření byla v první polovině šedesátých let zavedena, pojednává podkapitola 5.3.

5.1 Období 1950-1957: období poklesu plodnosti

Poválečný vývoj v Československu probíhal pod vlivem hlubokých ekonomických a sociálních změn souvisejících s politickým vývojem (Koubek, 1990, s. 193). Kompenzační vzestup plodnosti a sňatečnosti těsně po válce vedl vedení státu k dojmu, že k depopulačním tendencím nedochází a není třeba zasahovat do podmínek populačního vývoje (Kučera, 1968, s. 309). Avšak poválečný optimismus opadal a počty sňatků a narozených se snižovaly (Bartošová, 1979, s. 27). Od roku 1950 začaly vlivem hospodářské krize z let 1930 až 1936 klesat ročníky žen ve věku nejvyšší plodnosti, ale tento pokles nebyl příčinným vysvětlením poklesu počtu narozených (Voborník, 1959, s. 68). Z velké části se jednalo o faktické snížení realizované plodnosti (Srb, Kučera, 1962, s. 224).

Na počátku padesátých let se nedalo uvažovat o aktivní populační politice. Přídavky na děti byly jen mírně diferencované podle pořadí dětí (Kučera, 1968, s. 309). Mateřská dovolená trvala 18 týdnů, během nichž se vyplácely nemocenské dávky, které byly závislé na výši platu (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 650). Významné změny do rodinných vztahů přinesl Zákon o právu rodinném č. 265/1949 Sb., který byl schválen ke konci roku 1949 a nabyl účinnosti 1. ledna 1950. Zavedl zásadu obligatorního sňatku, zrovnoprávnění dětí bez ohledu na jejich původ a ukládal povinnost rodičům pečovat o dítě tak, aby nedocházelo k rozporům se zájmy společnosti. Zjednodušil zánik manželství upuštěním od dosavadní rozluky a zavedením pouze možnosti rozvodu (Veselá a kol., 2005, s. 89-91). Došlo ke změně věku zletilosti z původních 20 let na 18 let, umožnil tedy uzavření sňatku už od 18 let (Fajfr, Kozák, 1958). Ze závažných důvodů ale dovoloval zákon uzavřít manželství nezletilým, jimž bylo alespoň 16 let (Veselá a kol., 2005, s. 90).

V roce 1952 bylo Zákonem č. 69/1952 Sb. ustanoveno, že státní dětský příspěvek bude poskytován dítěti do 16 let věku, v případě studií nebo nedostatku zdraví do 25 let (Zákon č. 69/1952 Sb., s. 318). Jeho výše byla upravena v roce 1953 na 100 Kčs měsíčně, ve výjimečných případech bylo možno poskytovat zvýšenou částku příspěvku, nejvýše však 140 Kčs (Zákon č. 88/1953 Sb., s. 349). Příspěvky byly odstupňované podle počtu dětí. Na jedno dítě připadalo 70 Kčs měsíčně, na dvě děti 170 Kčs, na tři děti 310 Kčs a dále na každé další dítě 160 Kčs (Bartošová, 1979, s. 125). Úhrnná plodnost vyššího pořadí, zejména od pátého dítěte, však významně klesala (obr. 6), neboť přídavky nebyly na takové výši, aby podněcovaly rodiny k vyššímu počtu dětí.

Situace rodin s dětmi se výrazně zhoršila po měnové reformě, neboť zrušením lístkového systému vzrostly náklady na děti. Důsledky měnové reformy měly podle Kučery (1994, s. 62) vliv na pokles plodnosti, avšak to nelze dnes již prokázat. Křivka úhrnné plodnosti po roce 1953 vykazovala ale spíše zastavení poklesu a stabilnější úroveň až do roku 1956 (obr. 1). Po reformě bylo při průměrné mzdě muže obtížnější zabezpečit potřeby rodiny se dvěma dětmi než v lístkovém hospodářství se třemi dětmi. Jelikož příspěvky na děti zůstávaly nedostatečné, vedla měnová reforma k postupnému vytváření modelu dvoudětné rodiny (Kučera, 1988, s. 7), což

potvrzuje i analýza struktury žen podle počtu dětí (obr. 8). Dalším významným faktorem projevujícím se zejména po roce 1953 byl prudký vzestup zaměstnanosti žen, kterou nedoprovázelo dostatečné rozšíření sítě služeb a obchodů. Nejsilněji ovlivňovala zaměstnanost generaci mladých žen, které při přihlížení na nedostatečnou kapacitu jeslí a mateřských školek plánovaly převážně jen dvě děti. Z výzkumů později dokonce vyplynulo, že ženy měly nejčastěji jen jedno nebo dvě děti (Kučera, 1968, s. 310).

V červenci 1954 se konal X. sjezd KSČ, kde byla především hodnocena první pětiletka. Okrajově se projednávaly otázky k situaci rodin. Optimisticky se hodnotilo zvýšení počtu žen, které rodily v porodnicích, snížení úmrtnosti rodiček, zvýšení počtu jeslí a budování mateřských školek a 3000 dětských a mateřských poraden. Vyzdvihován byl růst životních podmínek pracujících, který podmiňoval růst porodnosti a pokles úmrtnosti (X. sjezd Komunistické strany Československa, 1954, s. 690). Oslavování úspěchů bylo však jen politickým tahem založeným na subjektivních dojmech, kterým se komunistická strana snažila ukázat, že její režim je na rozdíl od kapitalismu po všech stránkách prosperující.

Od poloviny 50. let už ale bylo zjevné, že plodnost i sňatečnost klesá, a začala se objevovat nová pronatalitní populační opatření (Koubek, 1990, s. 193). Byla upravena mateřská dovolená, nezměnila se sice její délka, ale byla zavedena jednotná podpora 75 % mzdy u žen zaměstnaných méně než dva roky, 80 % mzdy u žen zaměstnaných dva až pět let a 90 % u zaměstnaných přes pět let (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 650). Úpravou sociálních dávek v oboru nemocenského pojištění Zákonem č. 54/1956 Sb. přestalo být ale vypláceno výbavné novomanželům (ve výši 1000 Kč). Vzestup sňatků ke konci roku 1956 byl způsoben těmito tzv. tisícikorunovými sňatky (Fajfr, Kozák, 1959). Po tomto vzestupu následoval ve křivce úhrnné sňatečnosti výrazný pokles (obr. 18). Zákon č. 54/1956 Sb. upravil dále jednorázovou podporu při narození dítěte na 650 Kčs (Zákon č. 54/1956 Sb., s. 129). Příspěvky na děti byly stanoveny na 70 Kčs měsíčně při jednom dítěti, 170 Kčs na dvě děti, 310 Kčs na tři děti, 490 Kčs na čtyři děti a na každé další dítě se zvyšovaly o 220 Kčs (Zákon č. 54/1956 Sb., s. 130). Oproti roku 1952 se tedy pouze zvýšila hodnota příspěvku na čtvrté a další dítě. Na vývoji plodnosti podle pořadí se účinek těchto populačních opatření neprojevil (obr. 4 a obr. 6). Opatření byla následně do značné míry paralyzována legalizací interrupcí (Koubek, 1990, s. 193).

V souvislosti s přípravou zákona o interrupcích, která probíhala už od roku 1956, byl realizován v roce 1956 *Výzkum o rodičovství*. Jeho výsledky nebyly jako řada následujících výzkumů podrobně prezentovány v časopise Demografie, neboť byly označeny za důvěrné a byly uloženy ve fondu Tajné spisovny vlády. Studium dokumentů z výzkumu se zabýval více R. Cigánek ve své diplomové práci (Cigánek, 2010), ze které bylo převzato několik následujících informací. Z výzkumu vyšlo najevo, že procento nechtěných těhotenství rostlo v souvislosti s pořadím narozeného dítěte. Ukončení nechtěného těhotenství formou legální interrupce by využilo téměř 39 % žen (Cigánek, 2010, s. 96). Z odpovědí na otázky ohledně používaného typu antikoncepčních metod vyplynulo, že téměř 70 % žen používalo přerušování soulože, 19,6 % kondom a ostatní neplodné dny či kombinace dvou typů (Cigánek, 2010, s. 97). Na otázku, zda žena podstoupila potrat (většinou nelegálně) odpovědělo kladně 16 % žen. Jednalo se především o ženy starší třicet let (Cigánek, 2010, s. 98). Výzkum také vyvrátil

všeobecný názor, že zaměstnání ženy je výrazem její nevěle mít děti. Vyšlo najevo, že větší počet dětí brání ženě v zaměstnání, a proto mají ženy v domácnosti větší počet dětí (Srb, Kučera, 1959, s. 55).

Na počátku roku 1957 byl vydán Zákon o čestném odznaku „Mateřství“ č. 13/1957 Sb. Odznak byl na základě tohoto zákona udělován ženám, které měly více jak 5 dětí (Zákon č. 13/1957 Sb., s. 109). Tento akt měl symbolicky vyjadřovat zájem státu o rodiny s vyšším počtem dětí, ale zvýšení plodnosti vyššího pořadí stejně jak ukazuje analýza plodnosti podle pořadí narozeného dítěte (obr. 4 a obr. 6) samozřejmě nenastalo.

Pokles plodnosti byl varovným signálem nedostatečné společenské pomoci rodinám s dětmi. Možnost předejít této situaci rozhodnými populačními opatřeními nebyla využita. Populační politika nebyla účinná (Šubrtová, 2006, s. 197). Varování demografů, kteří si poklesu plodnosti všimli již roku 1950, zůstala prakticky ze strany státu bez reakce (Kučera, 1968, s. 310-311). Od roku 1957 začala sice působit Státní populační komise spadající pod Státní statistický úřad, jejímž úkolem bylo dbát na příznivý populační vývoj, ale neměla žádnou pravomoc. Komise mohla pouze projednávat návrhy k řešení populačních otázek. Její vliv se na úroveň populační politiky prakticky neprojevil (Kučera, 1968, s. 311). Prováděla však řadu cenných výzkumů k populační politice, které umožňovaly nahlédnout do tehdejšího populačního klimatu.

Od poloviny roku 1957 začalo docházet k výraznějšímu snižování plodnosti (např. obr. 1) v důsledku uvolňování dosavadní přísné potratové praxe umožňující UPT ze zdravotních důvodů (Fajfr, Kozák, 1961). Ke konci roku 1957 (30. 12.) byl schválen Zákon o umělém přerušení těhotenství, který hluboko zasáhl do reprodukčních podmínek (Kučera, 1988, s. 7).

5.2 Období 1958-1961: situace po zavedení interrupčního zákona

Následující vývoj byl silně poznamenán přijetím Zákona č. 68/1957 o umělém přerušení těhotenství. Zdůvodňoval akt legalizace potratů v zájmu dalšího rozšíření péče o zdravý vývoj rodiny (Zákon č. 68/1957, s. 298). Podle zákona bylo možné provést UPT pouze se souhlasem těhotné ženy, v lůžkovém zdravotnickém zařízení a na základě rozhodnutí komise k tomu určené. „*Povolení k umělému přerušení těhotenství lze udělit jen ze zdravotních důvodů nebo jiných důvodů zvláštního zřetele hodných*“ (Zákon č. 68/1957, s. 298). V praxi po zavedení zákona však zdravotní důvody často nepředstavovaly ani jednu pětinu. Nejčastějšími důvody bylo uvdaných žen „více dětí“ a „bytová tíseň“, u nevdaných žen skutečnost, že jsou neprovdané a musely by o dítě pečovat samy (Kučera, 1994, s. 126). Interrupční komise neměly pravomoc působit směrem ke zlepšování životních podmínek rodin (Kučera, 1968, s. 311). Zákon byl státem hodnocen jako liberální počín umožňující ženám rodit převážně jen děti chtěné a plánované (Fajfr, Kozák, 1961). Nedoprovázelo ho ale opatření v oblasti pomoci rodinám s dětmi ani zlepšení rozšíření moderní antikoncepce. Na rozdíl od jiných socialistických států byl ale zákon u nás poměrně přísný, neboť vzhledem k obavám, že se po jeho zavedení strhne lavina žádostí, byly zřízeny interrupční komise (Cigánek, 2010, s. 99). Komise povolovaly potraty u žen s více dětmi, u žen s jedním nebo dvěma dětmi pro bytovou tíseň a zdravotní důvody, u bezdětných žen a žen s jedním dítětem pro rozvrat v rodině a u neprovdaných žen byl uznáván důvod jejich neprovdanost (Bartošová, 1979, s. 37).

Populační klima se po zavedení interrupcí značně zhoršilo, neboť mnohdy byl zákon pojímán jako výraz společenského zájmu o snížení počtu narozených (Kučera, 1968, s. 311). Jeho dopad nejvíce zapůsobil na pokles plodnosti vyšších pořadí (obr. 4 a obr. 6). Snížil se podíl dětí narozených mimo manželství (obr. 14). Úroveň umělé potratovosti se začala značně zvyšovat (obr. 15). Nejvíce postupovaly potrat ženy ve věkovém intervalu 25-34 let (obr. 16).

V roce 1958 se na XI. sjezdu KSČ poukázalo na nepříznivou populační situaci a bylo navrženo provádět opatření, která by zapříčinila růst osobní spotřeby rodin a vyřešila bytový problém. Tyto návrhy však měly jen formální ráz, protože v následujících letech nebyly splněny (Kučera, 1968, s. 311).

Informace pro možné řízení efektivní populační politiky a usměrňování populačního vývoje poskytly výzkumy Státní populační komise, avšak realizace výrazných populačních opatření nenastala (Kučera, 1968, s. 312). V roce 1959 provedla komise *Průzkum manželství, antikoncepce a potratů*. Tři pětiny žen ze zkoumaného vzorku 2191 vdaných žen odpovědělo na dotaz k počtu plánovaných dětí, že by chtěly dvě děti, necelá třetina pak tři nebo více dětí. Průměrně v českých krajích plánovaly ženy 2,36 dětí. Ženy, které byly zaměstnány, plánovaly rodinu menší než ženy v domácnosti. Při roztrídění na sociální skupiny podle muže vyšlo najevo, že bezdětnost plánovala ze všech skupin nejvíce inteligence (1,5 % z dané skupiny), děti vyššího pořadí zamýšleli nejvíce členové JZD (50 % z nich plánovali tři děti) a ženy zemědělců, z nichž více jak 12 % plánovalo čtyři a více dětí. (Srb, Kučera a Vysušilová, 1961, s. 141-142). Mezi nejčastější důvody, proč ženy nechtěly více dětí, patřila finanční tíseň (Srb, Kučera a Vysušilová, 1961, s. 149), což potvrzuje fakt, že příspěvky na děti nebyly dostatečné. Na otázky ohledně užívání antikoncepce nejvíce žen odpovědělo, že užívají přerušované soulože (téměř 70 %), druhým nejčastějším bylo používání kondomu (20 %). Tyto výsledky se velmi shodovaly s výsledky z výzkumu z roku 1956. Dalo by se tedy říct, že úroveň užívání antikoncepce se neměnila. Při zkoumání názorů na zavedení legalizace potratů vyšlo najevo, že většina žen s jeho zavedením souhlasí, čtvrtina ale zákon odsuzovala (Srb, Kučera a Vysušilová, 1961, s. 315).

V roce 1959 došlo k zastavení prudkého poklesu úhrnné plodnosti (obr. 1), která začala spíše stagnovat, což mohlo ovlivnit zvýšení přídavků na děti, zejména na třetí a další děti (Pavlik, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 650). Přídávky byly diferencované podle výše hrubého měsíčního příjmu živitele (Zákon 16/1959 Sb., s. 62). Toto opatření ale znevýhodňovalo rodiče s vyššími příjmy (Bartošová, 1979, s. 37) a v podstatě příspěvky získaly spíše charakter zdroje příjmů pro okrajovou populační skupinu (Kučera, 1994, s. 64).

Rok 1960 přinesl novou ústavu a s ní úpravy v rodinném právu, které byly spíše formálního rázu. Především bylo proklamováno úsilí, aby se morálka socialistické společnosti stala základem všech vztahů v rodině, manželství a při výchově dětí. Tím se zesílila úloha společenské kontroly výchovy dětí (Veselá a kol., 2005, s. 96-97). V témže roce došlo k menší úpravě Zákona o umělém přerušení těhotenství prostřednictvím vyhlášky č. 129/1960 Sb., která zrušila poplatky za provedení potratu a upravila důvod k potratu formulovaný jako „více dětí“ na „nejméně tři žijící děti“ (Zákon č. 129/1960 Sb., s. 402). V roce 1961 pak bylo dosaženo nejvyšších hodnot úrovně potratovosti za celé období (obr. 15), což mohlo souviset právě s bezplatným prováděním interrupcí a stále benevolentnějším přístupem komisí.

V roce 1961 proběhl výzkum *Vdaná žena v rodině a v zaměstnání*. Opět potvrdil, že s ekonomickou aktivitou ženy klesá počet dětí. Důvodem pro vstupování žen do zaměstnání byla ve velké většině finanční tíseň a fakt, že žena tak přispívá k rychlejšímu růstu životní úrovně rodiny (Prokopec, 1963a, s. 19-20). Pro většinu žen tvořily tři děti maximální hranici v tom, kolik by chtěly mít dětí. Začal se ale více upevňovat model dvoudětné rodiny (obr. 8). Více dětí nechtěla většina žen kvůli špatné bytové situaci, pětina dotázaných kvůli skutečnosti, že oba manželé jsou zaměstnáni (Prokopec, 1963a, s. 110-114). Průzkum potvrdil, že situace zaměstnané ženy byla velmi obtížná.

Konec padesátých a začátek šedesátých let se vyznačoval vysokou intenzitou potratovosti (obr. 15), stabilnější nižší úrovní plodnosti (obr. 15), stabilně vyšší sňatečností (obr. 18), ale také od roku 1960 dalším růstem rozvodovosti (obr. 21). Klima ve společnosti se dalo považovat za nepříznivé, rodiny se potýkaly s nedostatkem příjmů, neřešenou nízkou bytovou výstavbou a často nucenou zaměstnaností ženy. Začaly se proto objevovat pokusy o zvrácení této nepříznivé situace.

5.3 Období 1962-1965: příznivé populační klima?

V první polovině šedesátých let nápadně vystupuje poměrně výrazný, ale krátkodobý růst plodnosti související s pronatalitními opatřeními a s určitým zpřísněním předpisů o provádění interrupcí (Koubek, 1990, s. 193).

V prosinci 1962 se konal XII. sjezd KSČ, na němž se proklamovalo prodloužení placené mateřské dovolené ženám v pracovním poměru na půl roku a poskytnutí práva na neplacenou mateřskou dovolenou na dalšího půl roku. Výši dávek v mateřství slíbila komunistická strana odstupňovat podle počtu narozených dětí a věkovou hranici pro odchod do důchodu stanovit u bezdětných žen 57 let, u žen s jedním dítětem 56 let, u žen se dvěma dětmi 55 let, u žen se třemi a čtyřmi dětmi 54 let a u žen s pěti a více dětmi 53 let. Dále bylo ustanoveno rozšiřovat bytovou výstavbu a předškolní a mimoškolní péči o děti (XII. sjezd Komunistické strany Československa, 1962, s. 100). Realizování těchto opatření však bylo provedeno v mnohem menší míře, než bylo na sjezdu plánováno (Kučera, 1968, s. 312).

Státní populační komise provedla v roce 1962 *Průzkum o mateřské dovolené*, jehož účelem bylo zjistit odpovědi na otázky, které se vynořily v souvislosti s návrhem prodloužení mateřské dovolené. Třetina žen z dotazovaného souboru žádala po skončení mateřské dovolené o neplacené volno, třetina se již nevrátila zpět do zaměstnání a zbylá třetina nastoupila do zaměstnání hned po skončení dovolené. Nejčastějším důvodem, proč ženy žádaly o neplacené volno, bylo odůvodnění, že o dítě neměl po skončení mateřské dovolené kdo pečovat. Z toho vyplývala další nejčastější příčina, kterou byl fakt, že žena nemohla umístit dítě do jeslí, buď z důvodu přeplněné kapacity, nebo že v místě jejího bydliště žádné nebyly. Často u žen převládal názor, že chtějí být s dítětem do jednoho roku doma, protože pokládaly mateřskou péči za vhodnější než ústavní. Z žen, které se zpět do zaměstnání nevrátily, zůstávala polovina z nich doma nejčastěji kvůli nedostatku předškolních zařízení, další třetina pak kvůli tomu, aby se mohly plně věnovat svému dítěti. Třetím nejčastějším důvodem byla skutečnost, že se návrat do zaměstnání nezamlouval manželovi (Prokopec, 1963b, s. 349-353).

Placená mateřská dovolená byla prodloužena na 22 týdnů. Zvlášť byly zvýhodněny osamělé matky, kterým byla mateřská dovolená prodloužena na 26 týdnů (Pavlík, Rychtaříková a Šubrtová, 1986, s. 650). Vzrostl tak mimo jiné i podíl dětí narozených mimo manželství (obr. 14). Zákon č. 58/1964 Sb. stanovoval vyplácení peněžité podpory matkám do 18. týdne dovolené ve výši 75 % mzdy u žen zaměstnaných méně než dva roky, 80 % mzdy u žen zaměstnaných dva až pět let a 90 % u zaměstnaných přes pět let (jako tomu bylo již v polovině 50. let) a od 19. do 22. týdne (u osamělých matek do 26. týdne) byla podpora, jak bylo avizováno na sjezdu, vyplácena v souvislosti s pořadím narozeného dítěte, kdy při porodu prvního dítěte měla žena nárok na 40 % z denní mzdy, při druhém dítěti 50 % a při třetím a dalším 60 % (Zákon č. 58/1964, s. 349).

Ve společnosti se šířily informace o tom, že bude dovolená prodloužena až do jednoho roku dítěte. To znělo pro mladé rodiny slibně a přineslo to v letech 1963-1964 krátkodobý vzestup počtu narozených (např. obr. 1). Jelikož ale k žádnému takovému prodloužení nedošlo, byl vzestup narozených jen krátkodobý (Kučera, 1968, s. 312). *Informační průzkum o prodloužení mateřské dovolené* z roku 1964 zjistil, že žádat o neplacenou dovolenou mělo v úmyslu 50,5 % žen, z nichž naprostá většina měla v plánu využít její maximum, tedy až do jednoho roku dítěte. Průzkum opět potvrdil nedostatečnou kapacitu jeslí, neboť většina žen plánovala prodloužení kvůli tomu, že by se o dítě neměl kdo starat a v jeslích nebyl dostatek míst (Wynnyczuk, 1964, s. 353-355). Kapacita jeslí a předškolních zařízení se sice rozšiřovala, ale mnohem pomaleji, než bylo slibováno na sjezdu (Kučera, 1968, s. 313).

Na konci roku 1962 byly Zákonem č. 126/1962 Sb. nahrazeny interrupční komise laickými komisemi při národních výborech. U žen, které ještě nerodily, bylo doporučeno bedlivě přezkoumat důvod, který ji vedl k potratu. Za provedení úkonu byl stanoven opět poplatek, a to ve výši od 200 do 500 Kčs (Zákon č. 126/1963 Sb., s. 598-599). Vládním nařízením z roku 1964 byla částka dokonce navýšena až na 800 Kčs (Zákon č. 95/1964 Sb., s. 524). Důsledkem toho docházelo ke snížení úrovně potratovosti (obr. 15 a obr. 17). Jaké byly zkušenosti předsedů interrupčních komisí, zjišťoval v roce 1964 *Dotazník pro předsedy interrupčních komisí*. Téměř všichni dotazovaní považovali Zákon o umělém přerušení těhotenství i přes pokles plodnosti za potřebný. Pro to, aby se výrazně snížila potratovost, by bylo nutné podle předsedů vyřešit hlavně bytovou krizi, zlepšit situaci v předškolních zařízeních a zvýšit znalost moderní antikoncepce (Prokopec, 1964, s. 245-247).

Zákonem č. 101/1964 Sb. byl upraven věk pro odchod do důchodu u žen podle počtu dětí tak, jak se plánovalo na sjezdu (Zákon č. 101/1964 Sb., s. 553-585). Toto opatření bylo označováno za pronatalitní, ale pro vývoj plodnosti nemělo žádný smysl, neboť to ženy k většímu počtu dětí nemotivovalo (Kučera, 1968, s. 313). Naopak po roce 1964 začalo docházet opět k poklesu plodnosti (obr. 1), zejména od druhého a vyššího pořadí (obr. 6).

Vzestup plodnosti v letech 1963-1964 se zdál být projevem příznivého populačního klimatu. Dle Kučery (1968, s. 312) mělo zvýšení počtu narozených jen kompenzační charakter a populační klima nijak nezměnilo. *Výzkum třetích a čtvrtých dětí narozených v roce 1964* zjistil, že vzestup dětí třetího a čtvrtého pořadí zapříčinilo v mnoha případech zpřísnění praxe interrupčních komisí, neboť mezi narozenými těchto pořadí bylo hodně nechtěných těhotenství. Prodloužení mateřské dovolené mělo vliv zejména na vzestup narozených druhého pořadí

(Kučera, 1965, s. 324-325). Jelikož ale k prodloužení mateřské dovolené až na jeden rok v polovině 60. let nedošlo a ostatní přijímaná populační opatření nebyla dostatečně motivující, docházelo od roku 1965 k opětovnému poklesu plodnosti.

Kapitola 6

Závěr

Přijímaná opatření populační politiky v Československu v padesátých a polovině šedesátých let vycházely z cílů komunistického režimu tehdejší doby. Charakter zaváděných opatření byl hodnocen pronatalitně. Z odborných citací a provedené analýzy v této práci je však patrné, jak složitou úlohu tato opatření měla, a současně je zřejmé, že ani postupem času nevedly k proklamovaným cílům.

Populační vývoj v Československu v padesátých letech byl charakterizován poklesem plodnosti, vysokou intenzitou sňatečnosti, ale také rostoucí rozvodovostí a od roku 1958 vzrůstající potratovostí. Začátek šedesátých let se vyznačoval relativně stabilní úrovní všech ukazatelů. V letech 1963 a 1964 došlo ke krátkodobému nárůstu plodnosti a poklesu potratovosti. Konec sledovaného období značil opětovný pokles plodnosti, zvýšený nárůst potratovosti a rozvodovosti.

Podle L. Patočkové-Horákové příčinou poklesu plodnosti nebylo ubývání schopnosti mít děti, ale ubývání vůle mít děti (Šubrtová, 2006, s. 202). Co ale vedlo ženy k tomu, že nechtěly mít více dětí? Jedna z nejprůkaznějších příčin, kterou potvrzovaly jak výzkumy, tak zkušenosti interrupčních komisí, byla nízká úroveň bydlení. Problematická bytová situace měla vliv na rozhodování o počtu dětí v rodinách a na podání žádosti o interrupci (Prokopec, 1964, s. 245). Na komunistických sjezdech byl problém sice diskutován a bylo slibováno jeho odstranění, avšak až do konce šedesátých let zůstával nevyřešen (Kučera, 1994, s. 65).

Dalším závažným problémem byla často nucená vysoká zaměstnanost žen a nedostatečná kapacita předškolních zařízení. Z výsledků výzkumů citovaných v této práci je zřejmé, že ženy byly často nuceny nastoupit do zaměstnání kvůli finanční tísní rodiny. Ženy s malými dětmi musely situaci řešit umístěním dětí do jeslí a mateřských školek, jejichž kapacita nebyla ale dostatečná. Vzhledem k nízké úrovni užívání antikoncepce se často stávalo, že žena neplánovaně otěhotněla. Proto zavedení Zákona o umělém přerušení těhotenství velká část žen uvítala.

Na křivkách úhrnné plodnosti a úhrnné potratovosti se vliv legalizace potratů projevil nejvýrazněji ze všech přijímaných opatření a potvrdila se tím hypotéza o tom, že Zákon o umělém přerušení těhotenství byl největším zásahem do populačního vývoje ve zkoumaném období. Lze ale diskutovat o tom, jak by situace po jeho zavedení vypadala, kdyby tomu

předcházelo efektivní řešení problémů v sociální a hospodářské oblasti a rozšíření moderní antikoncepce. Vzhledem k tomu, že během celého období kolem 70 % žen jako jedinou formu antikoncepce používalo přerušovanou soulož, což je nejméně spolehlivá metoda zábrany početí, bylo riziko neplánovaného těhotenství velmi vysoké.

Průměrný věk matky po celé období klesal. Při narození prvního dítěte se pohyboval kolem 23 let. Plodnost se nejvíce koncentrovala do věkové skupiny 20-24 let. V období padesátých let se utvořil model časně plodnosti, který se začal měnit až po pádu komunistického režimu v roce 1989. Udržoval se také nízký věk při vstupu do manželství a průměrný věk žen při prvním sňatku dokonce postupně klesal z počátečních 22,7 let v roce 1950 na 21,4 let v roce 1965. Jedním z důvodů častého uzavírání sňatku bylo právě těhotenství ženy, což ukazuje i vyšší podíl dětí narozených z předmanželských koncepcí, které rostly po celé období až na hodnotu 44 % v roce 1965.

Úroveň sňatečnosti vykazovala pokles na začátku padesátých let a pak zejména po roce 1957 po zrušení podpory při sňatku. Přes vysokou sňatečnost stoupala poměrně rychle úroveň rozvodovosti. Ta souvisela zejména s uvolňováním rozvodové legislativy, ale také do jisté míry s bydlením, neboť časté vícegenerační soužití stability rodin nepřispívalo. Dá se spekulovat o tom, že k rostoucí rozvodovosti vedla i zaměstnanost žen, které tak neměly tolik času věnovat se rodině, stávaly se ekonomicky nezávislými na svých partnerech a rozvíjely kontakty na pracovišti. Největší část rozvodů se realizovala již do tří let od uzavření svazku. Z meziprodních intervalů a struktury rozvodovosti podle počtu nezletilých dětí lze pozorovat, že nejčastěji se rozváděla bezdětná a jednodětná manželství.

Narůstala tendence k dvoudětnému modelu rodiny. Počty narozených ve třetím a dalším pořadí se snižovaly. Příspěvky na děti byly sice diferencované podle počtu dětí, ale nebyly to částky, které by motivovaly rodiny mít více dětí. Za celé období se jejich výše příliš neměnila. V roce 1959 se mírně zvýšily podle měsíčního příjmu živitele, což bylo výhodné pouze pro rodiny s menšími příjmy.

Kromě příspěvků na děti přijímala populační politika opatření týkající se mateřské dovolené. Do poloviny šedesátých let mohly čerpat ženy dovolenou 18 týdnů. Po XII. sjezdu KSČ se prodloužila na 22 týdnů a zvýhodnily se osamělé matky, které měly možnost čerpat dovolenou v délce 26 týdnů. Bylo slibováno prodloužení dovolené až na jeden rok, to ale ve zkoumaném období skutečně nebylo. Tyto sliby však přispěly v první polovině šedesátých let k nárůstu počtu narozených, zejména druhého pořadí. Díky zpřísnění interrupční praxe došlo ve stejné době k nárůstu dětí třetího a vyššího pořadí a bylo tím navozeno zdánlivě příznivé populační klima. Jelikož stále přetrvávaly nevyřešené problémy a nedošlo k jejich vyřešení, není označení *příznivé populační klima* vystihující. Po krátkodobém vzestupu narozených začalo navíc docházet k jejich dalšímu poklesu.

O dalších přijímaných opatření se dá říci, že se na populačním vývoji neprojevala. Na komunistických sjezdech byla probírána především problematika hospodářského vývoje, oslavovaly se úspěchy (mnohdy subjektivně vnímané) a řešení skutečných problémů bylo zmiňováno okrajově. Cíle, které si vláda vytyčovala, byly často nereálné a nesplnitelné a místo efektivních řešení svaloval stát neúspěchy populačních opatření na nízkou uvědomělost občanů. Ačkoliv výsledky výzkumů ukazovaly na nutnost zásahu ze strany státu a demografové na

problémy upozorňovali a navrhovali možnosti řešení, stát investoval dostupné prostředky spíše do hospodářského rozvoje. Koncepce populační politiky připravené demografy v 60. letech, kdy byla skutečně potřeba, byla realizována až počátkem 70. let.

Bakalářská práce dokládá, že stav populační politiky v letech 1950-1965 nebyl uspokojivý. Nebyla využita možnost předejít počínajícímu poklesu plodnosti efektivními populačními opatřeními. Naopak jako předčasný krok se na základě provedené analýz ukázalo přijetí interrupčního zákona. Z pozice prozkoumaného materiálu a provedené analýzy lze dát podnět k dalšímu hlubšímu zkoumání dopadů jednotlivých přijímaných opatření.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- Československo. Zákon č. 69 ze dne 30. října 1952 o sociálně právní ochraně mládeže. In *Sbírka zákonů Republiky československé*. 1952, částka 35, s. 317-319. Dostupný také z WWW: <<http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/SearchResult.aspx?q=1952&typeLaw=zakon&What=Rok&stranka=2>>.
- Československo. Nařízení ministra spravedlnosti č. 88 ze dne 28. října 1953, kterým se upravuje výše státního dětského příspěvku. In *Sbírka zákonů Republiky československé*. 1953, částka 51, s. 349. Dostupný také z WWW: <<http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/SearchResult.aspx?q=1953&typeLaw=zakon&What=Rok&stranka=2>>.
- Československo. Zákon č. 54 ze dne 30. listopadu 1956 o nemocenském pojištění zaměstnanců. In *Sbírka zákonů Republiky československé*. 1956, částka 29, s. 123-137. Dostupný také z WWW: <<http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/SearchResult.aspx?q=1956&typeLaw=zakon&What=Rok&stranka=2>>.
- Československo. Zákon č. 13 ze dne 6. března 1957 o čestném odznaku „Mateřství“. In *Sbírka zákonů Republiky československé*. 1957, částka 9, s. 109. Dostupný také z WWW: <<http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/SearchResult.aspx?q=1957&typeLaw=zakon&What=Rok&stranka=3>>.
- Československo. Zákon č. 68 ze dne 19. prosince 1957 o umělém přerušení těhotenství. In *Sbírka zákonů Republiky československé*. 1957, částka 33, s. 289-290. Dostupný také z WWW: <<http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/SearchResult.aspx?q=1957&typeLaw=zakon&What=Rok>>.
- Československo. Zákon č. 16 ze dne 26. března 1959, kterým se mění a doplňuje zákon o nemocenském pojištění zaměstnanců. In *Sbírka zákonů Republiky československé*. 1959, částka 9, s. 61-63. Dostupný také z WWW: <<http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/SearchResult.aspx?q=1959&typeLaw=zakon&What=Rok&stranka=3>>.

Československo. Vyhláška ministerstva zdravotnictví č. 129 ze dne 26. července 1960 o změně vyhlášky, kterou se provádí zákon o umělém přerušení těhotenství. In *Sbírka zákonů Republiky československé*. 1960, částka 52, s. 402. Dostupný také z WWW:

<<http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/SearchResult.aspx?q=1960&typeLaw=zakon&What=Rok&stranka=4>>.

Československo. Vládní nařízení č. 126 ze dne 21. prosince 1962, kterým se zřizují interrupční komise a provádí zákon o umělém přerušení těhotenství. In *Sbírka zákonů Republiky československé*. 1962, částka 69, s. 596-598. Dostupný také z WWW:

<<http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/SearchResult.aspx?q=1962&typeLaw=zakon&What=Rok>>.

Československo. Zákon č. 58 ze dne 25. března 1964 o zvýšení péče o těhotné ženy a matky. In *Sbírka zákonů Republiky československé*. 1964, částka 26, s. 348-352. Dostupný také z WWW:

<<http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/SearchResult.aspx?q=1964&typeLaw=zakon&What=Rok&stranka=7>>.

Československo. Vládní nařízení č. 95 ze dne 27. května 1964, jímž se mění vládní nařízení č. 126/1962 Sb., kterým se zřizují interrupční komise a provádí zákon o umělém přerušení těhotenství. In *Sbírka zákonů Republiky československé*. 1964, částka 41, s. 524. Dostupný také z WWW:

<<http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/SearchResult.aspx?q=1964&typeLaw=zakon&What=Rok&stranka=6>>.

Československo. Zákon č. 101 ze dne 4. června 1964 o sociálním zabezpečení. In *Sbírka zákonů Republiky československé*. 1964, částka 44, s. 553-585. Dostupný také z WWW:

<<http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/SearchResult.aspx?q=1964&typeLaw=zakon&What=Rok&stranka=5>>.

BARTOŇOVÁ, D. 2008. *Populační politika*. Společnost pro plánování rodiny a sexuální výchovu. Sborník z kongresu Pardubice 2008. s. 11-12. [online]. [cit. 2013-02-06]. Dostupné z WWW: <<http://www.planovanirodiny.cz/storage/sbornik08.pdf>>.

BARTOŠOVÁ, M. 1976. *Výzkum veřejného mínění k otázkám populačního vývoje a populační politiky: příspěvek k metodice*. Praha: Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí, 1976. 92 s.

BARTOŠOVÁ, M. 1979. *Československá populační politika včera a dnes*. Praha: Panorama, 1979. 136 s.

CIGÁNEK, R. 2010. *Legalizace umělých potratů v Československu v roce 1957*. Praha, 2010. 133 s. Diplomová práce (Mgr.). Univerzita Karlova v Praze, Katolická teologická fakulta, Ústav dějin křesťanského umění. Dostupné také z WWW: <<https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/71704/?lang=cs>>.

FAJFR, F., KOZÁK, O. 1955. Předmluva. *Pohyb obyvatelstva v republice Československé v roce 1950*. Praha: 1955. Dostupné z WWW: <http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/casova_rada_demografie_1969_1950>.

- FAJFR, F., KOZÁK, O. 1957. Předmluva. *Pohyb obyvatelstva v republice Československé v roce 1953*. Praha: 1957. Dostupné z WWW:
<http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/casova_rada_demografie_1969_1950>.
- FAJFR, F., KOZÁK, O. 1958. Předmluva. *Pohyb obyvatelstva v republice Československé v roce 1954*. Praha: 1958. Dostupné z WWW:
<http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/casova_rada_demografie_1969_1950>.
- FAJFR, F., KOZÁK, O. 1959. Předmluva. *Pohyb obyvatelstva v republice Československé v roce 1956*. Praha: 1959. Dostupné z WWW:
<http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/casova_rada_demografie_1969_1950>.
- FAJFR, F., KOZÁK, O. 1961. Předmluva. *Pohyb obyvatelstva v republice Československé v roce 1957*. Praha: 1961. Dostupné z WWW:
<http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/casova_rada_demografie_1969_1950>.
- ULLMANN, O. 1968. Předmluva. *Pohyb obyvatelstva v republice Československé v roce 1965*. Praha: 1968. Dostupné z WWW:
<http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/casova_rada_demografie_1969_1950>.
- FREIOVÁ, M. 1998. *Východiska rodinné politiky*. Praha: Občanský institut, 1998. 55 s. ISBN 80-86228-00-2.
- KALIBOVÁ, K. 1997. *Úvod do demografie*. Praha: Karolinum, 1997. 52 s. ISBN 80-246-0222-9.
- KAPLAN, K. 2008. *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956-1968: Společnost a moc*. Brno: Barrister & Principal, 2008. 828 s. ISBN 978-80-87029-31-2.
- KAŠPAR, O., KAŠPAR, Z. 1993. *Stručné dějiny českých zemí a Slovenska*. Pardubice: KORA., 1993. 149 s. ISBN 80-901092-9-2.
- KOCOURKOVÁ, J. 2004. *Problémy rodinné politiky v České republice*. Sborník z kongresu Pardubice 2004. [online]. [cit. 2013-05-04]. Dostupné z WWW:
<www.planovanirodiny.cz/view.php?cislociklanku=2006010624>.
- KOUBEK, J. 1990. *Vliv populační politiky na plodnost v Československu*. Demografie, 1990, roč. 32, č. 3. s. 193-203. ISSN 0011-8265.
- KUČERA, M. 1959. *Praktické využití výsledků anket a šetření o plánování rodičovství v projekcích obyvatelstva*. Demografie, 1959, roč. 1, č. 3. s. 164-167.
- KUČERA, M. 1965. *Výzkum třetích a čtvrtých dětí narozených v roce 1964*. Demografie, 1965, roč. 7, č. 4. s. 321-325.
- KUČERA, M. 1968. *Populační politika Československa*. Demografie, 1968, roč. 10, č. 4. s. 307-314.
- KUČERA, M. 1988. *Československo 1918-1988*. Demografie, 1988, roč. 30, č. 1. s. 3-8.
- KUČERA, M. 1994. *Populace České republiky 1918-1991*. Praha: Česká demografická společnost, 1994. 198 s. ISBN 80-901674-7-0.

- Human Fertility Database. 2012. *Methods Protocol for the Human Fertility Database* [online]. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany), and Vienna Institute of Demography (Vienna). [cit. 2013-04-15]. Dostupné z WWW: <http://www.humanfertility.org/Docs/methods.pdf>.
- MICHÁLKOVÁ, A. 1981. Vývoj a analýza potratovosti v Československu po 2. světové vojne. In: *Poválečné populační trendy v Československu*. Acta demographica III. Praha: Československá demografická společnost, 1981. 39-42 s.
- PAVLÍK, Z., KALIBOVÁ, K. 2005. *Mnohojazyčný demografický slovník* [český svazek]. Praha: Česká demografická společnost, 2005. 182 s. ISBN 80-239-4864-4.
- PAVLÍK, Z., RYCHTAŘÍKOVÁ, J., ŠUBRTOVÁ, A. 1986. *Základy demografie*. Praha: Academia, 1986. 736 s.
- PAVLÍK, Z. a kol. 2002. *Populační vývoj České republiky 2001*. Praha: DemoArt, 2002. 111 s. ISBN 80-902686-7-6.
- POKORNÝ, J. 1994. *České země 1918-1994*. Praha: Práh, 1994. 47 s. ISBN 80-85809-13-3.
- PROKOPEC, J. 1963a. *Vdaná žena v rodině a zaměstnání-1961*. Demografie, 1963, roč. 5, č. 1 a 2. s. 17-29, 109-119.
- PROKOPEC, J. 1963b. *Ženy a mateřská dovolená*. Demografie, 1963, roč. 5, č. 4. s. 349-353.
- PROKOPEC, J. 1964. *Zkušenosti interrupčních komisí a současná prováděcí praxe zákona o umělému přerušení těhotenství*. Demografie, 1964, roč. 6, č. 3. s. 242-247.
- ROUBÍČEK, V. 1966. *Vybrané kapitoly z demografie I*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1966. 166 s.
- ROUBÍČEK, V., KOSCHIN, F. 1981. Poválečné změny v prokreačním chování jednotlivých generací v Československu. In: *Poválečné populační trendy v Československu*. Acta demographica III. Praha: Československá demografická společnost, 1981. 43-59 s.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 2013. *Děti narozené v manželství a mimo manželství: dvě různé populace*. Demografie, 2013, roč. 55, č. 1. s. 4-26. ISSN 0011-8265.
- SOBOTKA, T. 2003. *Změny v časování mateřství a pokles plodnosti v České republice v 90. letech*. Demografie, 2003, roč. 45, č. 2. s. 77-87. ISSN 0011-8265.
- SRB, V. 1968. *Obyvatelstvo Československa v letech 1918-1968*. Demografie, 1968, roč. 10, č. 4. s. 289-304.
- SRB, V., KUČERA, M. 1959. *Zaměstnanost žen podle počtu žijících dětí*. Demografie, 1959, roč. 1, č. 1. s. 55.
- SRB, V., KUČERA, M. 1962. *Plodnost obyvatelstva ČSSR v letech 1950-1960*. Demografie, 1962, roč. 4, č. 3. s. 224-239.
- SRB, V., KUČERA, M., VYSUŠILOVÁ, D. 1961. *Průzkum manželství, antikoncepce a potratů (1959)*. Demografie, 1961, roč. 3, č. 1, 2, 3 a 4. s. 45-56, 139-156, 209-222, 311-326.
- ŠUBRTOVÁ, A. 2006. *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*. Praha: Česká demografická společnost, 2006. 316 s. ISBN 80-239-8369-5.

- TŮMA, O. 2003. Československo a studená válka. In KOHNOVÁ, J. 2003. *Padesátá a šedesátá léta v československých i světových dějinách: sborník textů a přednášek*. Praha: Porta linguarum, 2003. 25-34 s. ISBN 80-86554-00-7.
- VÁŇO, B., JURČOVÁ, D., MÉSZÁROS, J. 2003. *Základy demografie*. Bratislava: Občianske združenie Sociálna práca, 2003. 136 s. ISBN 80-968927-3-8.
- VESELÁ, R. a kol. 2005. *Rodina a rodinné právo: historie, současnost a perspektivy*. Praha: EUROLEX BOHEMIA, 2005. 283 s. ISBN 80-86432-93-9.
- VOBORNÍK, B. 1959. *Základní problémy demografie a populační politika za socialismu*. Demografie, 1959, roč. 1, č. 2 a 3. s. 65-70, 129-134.
- WYNNYCZUK, V. 1964. *Informační průzkum o prodloužení mateřské dovolené ve vybraných okresech*. Demografie, 1964, roč. 5, č. 4. s. 352-355.
- X. sjezd Komunistické strany Československa: *Projevy a dokumenty*. 1954. Praha: Rudé právo, 1954. 650-952 s.
- XII. sjezd Komunistické strany Československa, 4. -8. prosince 1962. 1962. Praha: Ústřední výbor KSČ, 1962. 138 s.

SEZNAM POUŽITÝCH DATOVÝCH ZDROJŮ

- Český statistický úřad. 2004. *Vývoj potratovosti v České republice* [online]. [cit. 2013-03-28]. Dostupné z WWW: <<http://www.czso.cz/csu/2004edicniplan.nsf/p/4028-04>>.
- Český statistický úřad. 2012a. *Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1785 až 2011, absolutní údaje* [online]. [cit. 2013-04-19]. Dostupné z WWW: <http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/obyvatelstvo_hu>.
- Český statistický úřad. 2012b. *Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1920 - 2011, analytické údaje* [online]. [cit. 2013-04-20]. Dostupné z WWW: <http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/obyvatelstvo_hu>.
- Český statistický úřad. 2012c. *Demografická příručka 2011* [online]. [cit. 2013-04-19]. Dostupné z WWW: <<http://www.czso.cz/csu/2012edicniplan.nsf/p/4032-12>>.
- Český statistický úřad. 2013. *Pohyb obyvatelstva v republice Československé (Československé socialistické republice)* [online]. [cit. 2013-03-10]. Dostupné z WWW: <http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/casova_rada_demografie_1969_1950>.
- Human Fertility Database. 2013a. *Completed cohort fertility and completed cohort fertility by age 40* [online]. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany), and Vienna Institute of Demography (Vienna). *Completed cohort fertility and completed cohort fertility by age 40* [online]. [cit. 2013-04-10]. Dostupné z WWW: <<http://www.humanfertility.org/cgi-bin/country.php?country=CZE&tab=si&t1=1&t2=2>>.
- Human Fertility Database. 2013b. *Parity- and age-adjusted total fertility rate* [online]. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany), and Vienna Institute of Demography (Vienna). *Parity- and age-adjusted total fertility rate* [online]. [cit. 2013-04-10]. Dostupné z WWW: <<http://www.humanfertility.org/cgi-bin/country.php?country=CZE&tab=ft&t1=5&t2=6>>.